

.1815 1891

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

.1815 1891. 1907.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici](#) pour accéder aux tarifs et à la licence

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

Հարստիկն Վաս վր Սկիւստի Աղբասախնաւիկն
յաւկարգում է

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ե Ի

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՅԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

ՀԱՅԵԱՑՆԵՐ

1815ԷՆ 1891

Յ. Գ. Մ.

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱԵԱՆ

Հարստիկա, Գուրչունկու խան թիւ 7

1907

Chapter 9 - 9/10/00

(42)

4122 6380

Հասցրեմ Վաս Վր Սկիւսարի Աղխաթախուալի
յաճացուած է

ՀԻՆ ՕՐԵՐ

ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

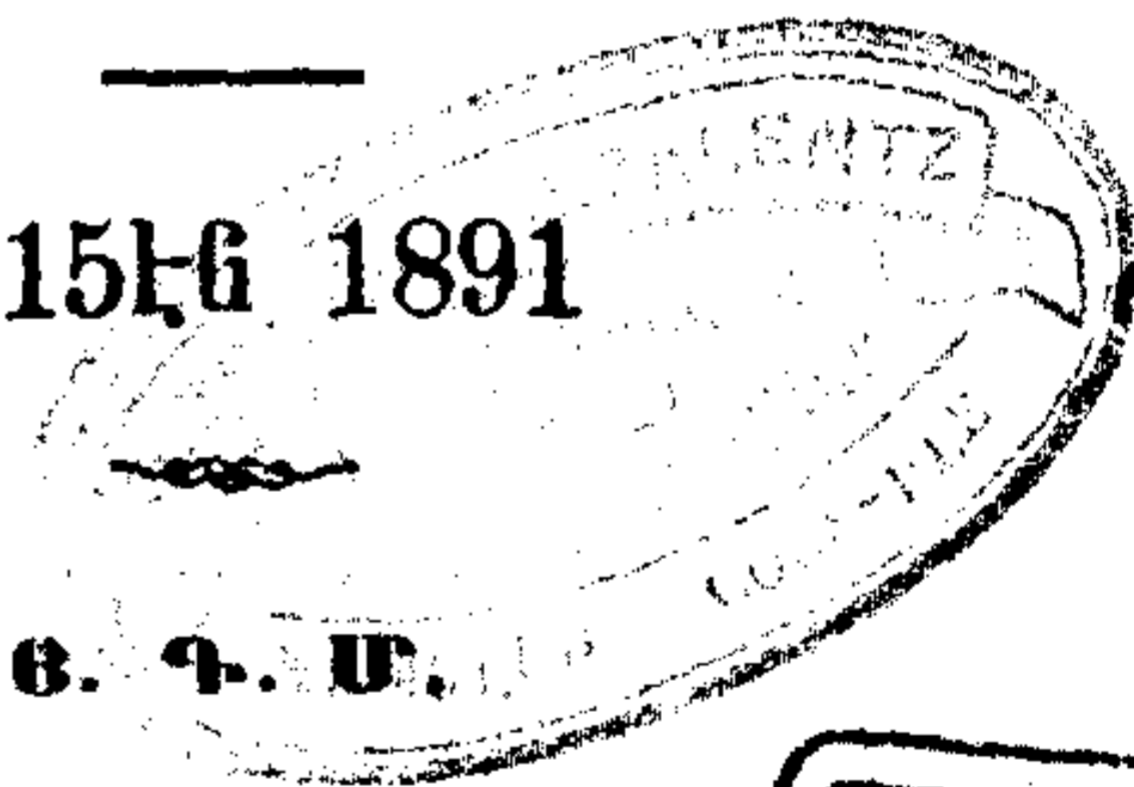
Ե Ի

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՑ

Հ Ա Յ Ե Ա Ց Ն Ե Ր

1815ԷՆ 1891

Ե. Գ. Մ.

Կ. ԳՈՒԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱԵԱՆ

Դալարիա, Գուրչուկու խան քիւ 7

1907

2008 -
124382

ACC 1993004852

معارف نظارت جلیله سنك ۱۲۱ نومبرولى و فى ۲۲ نيسان
۳۲۲ تاريخلور خصتنامه سیه طبع اولمشدر

Յիսուս
Գրքագիր

Մ Ո Ւ Տ Ք

Այս կենսագրական բանաբանութիւնն Պուէտ
Քաջատուր Միսաքեանի վրայ՝ արդիւնք եր-
կարամբ մօտուստ դիտողութեանց և հնա-
կրկիտ բացառիկ ճգանց՝ հրատարակուած է
միանգամ 1898ի թիւ 1—14 ՄԱՍԻՄներուն
մէջ: Կարեւոր յղկումներով, յաւելուածնե-
րով և ինքնագիր կտորներով հոս վերատին
կուտանք զայն, քաջալերուած մանաւանդ
տուաջինին գեղեցիկ ընդունելութենէն ու ա-
պագային ճշմարտութեան ցոլքեր մը աւելի
աւանդելու դիտումով՝ թէ՛ Պուէտին թէ՛ իր
ժամանակին վրայ:

Հ Ի Ն Օ Ր Ե Ր

ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

ԵՒ

ԻՐԵՆ ԺԱՄԱՆՍԿԱԿԻՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱՅԵԱՅՆԵՐ

Ա. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջարան Տեւոքիւններ. — Պ. Խ. Միսաֆեանի ծնունդն եւ Պուհս դրուսանունը. — Նոյն ասեմի Պոլիսի իմաստուն Պատրիարքն ու հայկաբան ոգիւն. — Պատրիարքաւանի ամիրայական վարչութիւնը. — Պատնէշիներն ու հոշակաւոր գրագիտները. — Վեներաբար յայնժամու ջոջ Միսիքարեանները. — Ժամանակիկ պատմական-աստուածաբանական գիտցիկ եւ զուտ սաղաթախական քանաստեղծութիւնը. — Իրիգոր Փեշիմաշնեանն ու Եղեկեան իւրեւ Տերթոզներ ժամանակիկ. — Երկիրիկ արհեստական վաճառականն ու կրօնական վիճակը. — Միսաֆեանի կայսառն ու իսսամբեր վանկութիւնն եւ աշակերտութիւնը. — Իր շրջավայրիկ ներգործութիւններն իր վրայ. — Սկիւսար Եկեմի-Մահաշի քաղն ու դպրոցն եւ եկեղեցիկն, միւս քաղերն ու մեծասունները. — Երուսաղեմական Հոգեւունը, անոր անցեալը, Տերոյեկցի վրայ. — Միսաֆեանի ոգիւնկալութիւնը արքնութիւնն եւ քանաստեղծիկ բերումները. — Կաշակերտի Գ. Փեշիմաշնեանի. — Իր սաղերը՝ վե՛ր ժամանակիկ սաղախութեան. — Իր Այրախաւաթը, ու իսսագնացութիւնն յԵրուսաղեմ. — Ինքն Աս-

աւստանուր եպիսկոպոսի տղ, Աղաւթի կերած պսուղն
Ասգաւսուր եպիսկոպոսի թերակը. — Միաստեան երե-
տուն եւ հիկզ սարեկան հասուն սարիֆիկն մեզ, Պռու-
սարֆու՝ բարոյական առաջնորդ իրեն. — Ինկ Միւի-
բարեակց հեռ. — Սկիւսարի ձեւարանիկն յացունը.
— Միաստեան եւ Խ. Պարսիզպան կը գծիկն Տերոյնի-
ցի հեռ, իրենց ծածկագործութիւններն եւ կոխ. —
Միաստեան կը ձգի ձեւարանն եւ կը դասախօսուի ա-
ռանձիկն. — Իր գունարբանիս եւ անրաներ բարձր. —
Վարագոյրիկն ցեղունը. — Իր հօրը մանուան վրայ կը
մեկնուայ. — Զեռզ Միւհեկնիստեան իր յարդորեղովը
կը հիւսկն Սկիւսարի ձեւարանիկն մեզ սպարան մը.
— Միաստեանի այն ասեկունան հեռուողները. — Իր
հաւքանն ու հեղիկնակործիւնը. — 1848իկն Պետրոս աղա
Խորասաննեան՝ կռզիկն որկեղ իր երկու որդիներն Մի-
աստեանի հեռ ի Բարիզ. — Իր յայնժամուր յեզունն եւ
գրական իմացական կարողութիւնը:

Ա.

հշմարտութիւն

«Յարգա՛նք կենդանիներուն

«Ճշմարտութի՛ւն մեռածներուն»:

«ԹԻԿՏ»

Այո՛ «Յարգա՛նք կենդանիներուն և ճշմարտութիւն մեռածներուն» . սակայն նաև որչա՛փ դժուարին է ճշմարտութեամբ պատմել կեանք մը՝ բաւական լայն և իր անտես կողմերովն ալ բաւական խրթին , խրթնագո՛յն շրջավայրի և սպաշնո՛րհ ժամանակի մը մէջ՝ մանաւանդ երբ այդ կեանքին տէրն ունեցած ըլլայ՝ դեռ կենդանի ժամանակակից անձերու հետ՝ առընչութեան անթափանցելի միջնարարներ , անբնական սրմնութիւններ , զորս կենցաղական հաստատեալ սովորութեան մը հակառակ՝ դուրս բերելու համար վարագոյրին ներքեւէն , բաւական արիութիւն և հզօր դեր պէտք է գրողին :

Ասոր համար է որ երկար վարանումներէ ետե՛ւ մենք նոր կը համարձակինք գիրի առնել այս կարգէ դուրս և կարեւոր անձնաւորութեան վրայ քանի մը հանրական տեղեկութիւններ ու բանասիրական խորհրդածութիւններ :

Թէպէտ քաղաքակցարար մօտէն դիտող ալ եղած ենք իր վերջին տարիներուն և իր

ապրելու եղանակին քանի մը ներքին կողմերուն՝ մանաւանդ իր իսկ անյարգար խոստովանութեանց ծակախէն, սակայն, կը մտածենք՝ որ լաւագոյն եւս կըլլար՝ եթէ ինք իսկ, իբր անձ հոյակապ, գրած ըլլար խոստովանօրէն իր կենցաղին գլխաւոր պարագաներուն հետ՝ իր միտքին ու խմայական գործունէութեանց անպատրուակ պատմութիւնն ալ :

Այն ատեն աւելի ստոյգ վկայագրութեամբ պիտի կըրնայինք հաշտեցունել իր վարքին դէզ մը փոշոտ ներհակները, առանց ըլլալու Քսենոփոն կամ Պոզուէլ՝ պիտի կըրնայինք նկատել, այդ անձնագրութեան մէջ, թերեւս Սոկրատի մը կամ Ճոնարնի մը հոգիին ցոլքը իր մարդկային ու երկնային կրկնակ կողմերովը : Իր հողերանութիւնը պիտի ուրուանար ընթերցողին միտքին մէջ՝ աւելի հաւաստի եզրերու և գոյներու վրայ, աւելի համոզումներով մը պիտի խրախուսուէին յետինները, և մենէ շատերն ալ տկամայ չպիտի ապերախտանային ափ մը մոռցուած անուհներու, որ գոց և խմացապէս անբեղուն ատեն մը ուղորմելի միջոցներով՝ այդպէս կանուխ առաքինացան ու յաջողեցան գլել իրենց ժամանակակիցներն՝ հինէն դէպի նորին շէնքը ձգտելով յաղթ սիւներու պէս :

Որչափ գիտենք, գէթ գրելով ապրողներէն իսկ, դեռ ոչ ոք փորձեց անաչառու-

Թեամբ խմբագրել պատմութիւն մը . մէկը
չարիացաւ . ժամանակին հրապարակել վերջին
60-70 տարիներուն մեր մէջ եկած գացած
մարդոց և իրերու նկարագիրը , որ մնացած
քանի մը ալեւորներու առկայծ յիշատակու-
թեանց , ասդին անդին պահուած ձեռագիր
նամակներու և անտեսուած կարգ մը անտ-
րակներու մէջ կը պլպլան դօս պատրոյգնե-
րու լոյսին նման : Մինչեւ հիմայ երեցած
անձնագրութեանց մեծ մասն ալ շատ տեղ
կողմնական անպէտ երեւոյթներով պաճուճ-
եալ է : Ա.մէն ոք իրենն յառաջ կը քշէ . հոն
երկրորդական զուարճալի բայց պիտակ ալ
պարագաներ տնցած են էականներու տեղ .
հոս պզտիկ տեսակէտներ՝ անձնասիրութեամբ
բակ առած ու խոշորացոյցներու փոխարկուած
են . վարժապետական ու հռետորական փոք-
րոգի մեծամտութիւն մը տիրած է իբր առ
հասարակ իրերագով կամ իրերանախատ հը-
րապարակի մը վրայ , նոյն իսկ էական խըն-
դիրներու վերաբերումով . ժամանակակից ի-
րերու շահով կամ կիրքով կցորդ մարդիկ՝
ըստ անձնիւր գինչպիտութեան՝ կցկցած են
անցեալ յիշատակներու պատառիկներ մը ար-
ուեստագիտական ողորկութեամբ զգեցած
պատմական ձեւ : Ուր խնդիրը անձի պար-
հանք կը բերէ՝ հոն կիկերոն է գրողը , փոյթ
չէ թէ իմաստունները կը հազան և կղիով կը

ժպտի . . . : Ա՛յս է վերջին ժամանակներու նշանն ու ոգին :

Ուստի՝ համառօտելու ատեն քանի մը ծա-
նօթութիւններ Խ . Պ . Միսաքեանի գրեթէ
սորած կծկտած կեանքին վրայ՝ կը ջանանք ,
մեր դիրքին ու մանաւանդ մեր սիրտին բե-
րումովն իսկ , հեռացունել մենէ թէ՛ կենսա-
գիրի անձուկ դերը թէ՛ ջատագովի կոյր ե-
ռանդը : Անաչառ ու իրագէտ ընթերցող մըն
ալ եթէ մեր գծած այս արձակ սահմանէն
տեղ տեղ շեղած տեսնէ մեղ , թող հայի հաշտ
աչօք՝ համարելով մեզ հոն իբր հատուցանող
յապրողեալ ու յանձնարարեալ ալ պարտք մը
անոր շիշատակին , որ իր բոլոր դառնութեամբ
ա՛նոյշ թուեցաւ մեզի իր կենդանութեան ատե-
տեն և քաղցրանալու էր մահէն ետե ալ :
Մենք իրեն ո՛չ տիրապէս աշակերտած ո՛չ ալ
տիրապէս հետեւող մը եղած ենք մեր գրա-
կանութեանց մէջ , այլ աւելի բարեկամն ու
սիրողը եղած ենք՝ իբրև ներհուն և անաչառ
մանաւանդ լքուած բանասէրի մը :

Խարբերողի դերձակ Միսաք աղայի որդի՝
Սկիւտարցի մօրմէ ծնած է Խաչատուր Մի-
սաքեան 1815ին Խաչվերացի օրերը : Մկր-
տութեան անունն է Խաչատուր , որուն 20
տարեկանին լծուեցաւ Պռլեհս դրուատանունն

իրրեւ ատենին միակ բանաստեղծի (*): Ունեցած է երէց եղբայր մը Յովսէփ անուն, որ ինչպէս մայրն ալ՝ մեռած է մինչ ինք Բարիդ կը գտնուէր:

Ժամանակին Պոլիսի Պատրիարքն էր Աղբիանուպոլսեցի Պօղոս արքեպիսկոպոսը՝ դարիս առջի կէսին ամէնէն իմաստուն և բարի պատրիարքը, որ եռանդով աշխատեցաւ մանաւանդ Լուսաւորչական և Հռոմէական հայերուն աստուածաբանական միութեան և որուն ատեն Պոլիսի Հայ գրողները՝ կոյս ուժով մը նախանձայոյզ եղան հին հայ լեզուի բարգաւաճումին: Նոյն ատենի խել մը ձեռագիրներն ու աստուածաբանական գրուածներն աչքէ անցունողը՝ պիտի տեսնէ որ Վենետիկի Միադարեան ձոխ հայկաբանութեան հանդէպ՝ Պոլիսի գրագէտներն առած էին արդէն այն վճիռ ու ոսկեդարեան ըսուած ուղղութիւնը, որ յաճախ ձախողաբար կը բեկբեկէր աստուածաբանական ու ամիրայական վէճերու պատճառով և զոր 10-15 տարի

(*) Այս Պուէճ անունը, որուն ոգիով չափ նախանձախնդիր էր ինք, մանաւանդ ծերութեան ատեն, ընծայած է իրեն Յակոբիկ աղա Մանուէլեան ձեմարանի բացումին առիթով արտասանած ոտանաւորին պատեհութեամբ՝ հրապարակով ըսելով «Շատեր արդէն կը կոչուին վարժապետ անունով և դուն՝ որովհետեւ լաւ ոտանաւոր ալ կը գրես՝ արժանի ես Պուէճ տխողոսին, այսուհետեւ Պուէճ պիտի մականուանենք քեզ»:

եւտքը Վիեննական Միֆթարեաններն հասուցին բարձրագոյն աստիճանին քիչ մը ծայրայեղ ուղղափառութեամբ :

Պատրիարքարանի վարչութիւնն էր ամիրայական՝ հասած իր ամէնափայլ աստիճանին Սուլթան Մահմուտ երջանկայիշատակ ինքնակային օրով : Գրականութեան երեւելի ներկայացուցիչները, որ պատուելի կը յորջորջուէին և որոց հարկ էր մանաւանդ պատճառաբանեալ քերականութենէ մը զատ՝ աղէկ սերտած ըլլալ մեկնական, վիճական, աստուածաբանական կարգ մը գիրքեր ալ, ունէին ազատ օթեւաններ մեծատուններու յարկերուն տակ և բաւական հեղինակութիւն, մանաւանդ աստուածաբանական ու եփիմեքեական խնդիրներու մէջ, որ Բիւզանդեան երանգներով ստէպ կը փթթէին գաղափարներէ զուրկ յատակի մը վրայ :

Իբր հայկաբան և խաղաղէտ՝ հռոմէական հին վարդապետներէն ու աշխարհականներէն զատ՝ անուն հանած էին, Նալեան սրբազանէն ու Պալաթի Գէորգ պատուելիէն ետքը՝ նոյն Պալաթէն Մելքիսեդեկ ու Սարգիս Յովհաննէսեան դպիրները (*), Տ. Մելքոն, Տ. Մեսրոպ Արզրումցի, Յովհաննէս

(*) Արոնց առաջինն յունարէնէ Սարգմանուած և երկրորդը Բիւզանդիոն քաղաքին վրայ տեղագրական ձեռագիր երկեր ունին :

Եզեկեան, Վանանդեցի Տ. Յովհաննիս Զմիւռնա, Գրիգոր Փէշտիմալճեան, Թագւոր վարժապետ, Ֆիզիքայ-Պօղոս և ուրիշ գաւառացի ու պօլսեցի գրագէտներ: Սալլանդեան, Ալամդարեան, Մեսրոպ Թաղիաթեան, Սերոբէ (Մինասիպեան), Յակոբ Շահան Զրպետ՝ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի մէջ, (Այս վերջինն ապա Բարիզ, ուր կեցաւ 40 տարի՝ իբրև դասասաց հայերէնի Գոլէժ առ Ֆրանսի մէջ ու ետքը Ռուսիա անցնելով՝ հոն փակեց իր վերջին օրերը (*):

Հինաւուրց Վենետիկի մէջ ալ կը նշողէին՝ Չամչեանէն ու Իսճիճեան Հ. Ղուկասէն ետքն՝ Աւետիքեան, Աւգերեան, Հ. Արսէն Բագրատունին ու երիտասարդ Հիւրմիւզեանները, որ յաճախ կերթեւեկէին Պոլիս ալ: Հանրական ուղղութիւնն էր պատմական աստուածաբանական՝ (մանաւանդ Զաքարիա Պատրիարքի աններողութիւններէն ետև՝ Յովհաննէս ու Պօղոս Պատրիարքներուն գումարած ժողովներուն առիթով), պատմականն աւանդապաշտ երկիւղածութեամբ անքննօրէն ընդունուած, իսկ աստուածաբանականը՝ նըրբախնդիր հայեցումներով ու դասական վիճաբանութիւններով, յաճախ առիթ երկպառակութեանց. որոցմէ կը թուի թէ քիչ օ-

---

(*) Տե՛ս Յ. Հիսարեանի Բաճաւուր հոանդէսն 1851ին էջ 210—215.

գուտ չէին քաղեր կարգ մը փառասէր կույս-
կոպտաներ, անհամբոյր արեղաներ և խանութ-
նի վարժապետներ: Բանաստեղծութիւնն ալ,
ոչ այժմեան միտքով՝ այլ ինչպէս իրենք կը
սարասէին՝ լուրջ և կրօնախառն բանաստեղ-
ծութիւնն՝ ունէր նեղկակ տեղ մը այդ պատ-
ուելիական շրջանակին մէջ՝ որչափ հնար էր
ձեռնարկեստով, կամարակապ միջին չարշիով
զբաղող ու եղածէն գոհ ժողովուրդի մը մէջ.
բայց բոլորովին տաղաչափական էր՝ զուրկ
խանդէ ներշնչումէ, զոր արեւմտեան մասե-
նագրութեանց ու անկապ բարքերու հետ
չփումը գրեթէ ամէնէն յաջող ձեւերով ան-
ցուցած է, վերջին տարիներս, մեր աշխար-
հարաւ գրականութեան մէջ:

Բագրատունիի ու Զախճախեանի քանի
մը առոյգ երգերը դեռ չէին հրատարակուած,
և բանաստեղծական ինչ և է բարձր ու ազ-
նիւ ներշնչութեանց հետամուտ հայկաւրան ո-
գիները՝ Շնորհալիի ազնուական քերթուած-
ներէն զատ տիպար մը չունէին իրենց կոյս
հայկաբանութեան դիմաց: Մինչ եւրոպական
բանաստեղծութիւնը թունդ կը հանէր իր ա-
մէնէն հոգիացեալ ձեւերովը Բրիտանեաց աշ-
խարհին տեսլախառն զգացումները՝ հոս Պո-
լիս, հազիւ Գրիգոր Փէշախմաղձեան մը իր ան-
խառն տաղանդովն ու Նզեկեան ասիական և
խաւրական միջակ պերճութեամբը կը թե-

քէին , նոյն Շնորհալիի նախակայծերուն մղու-
մովը՝ վառ տաղեր , ուր կը ցոլան լեզուի և
ձեւի քան հանձարի խրոխտ նշոյլներ :

Երկիրին արհեստներն ու վաճառական և
սեղանաւորական գործառնութիւններն հի-
մակուան չափ բարգաւաճ չէին , այլ տեղացի
հայերուն ձեռքն էին սակայն , որ խապտ
հա:մերաշխութեամբ և հլու գործակատարու-
թեան մը հետեւանք դիւրին արագութեամբ
մը կը կատարէին զանոնք , առանց ունենալու
արդի քաղաքակիրթ դիւրութիւնները , հե-
ռագիրը , շոգենաւն ու շոգեկառքը : Կրօնք
ոյժով էին , ճոխութիւն շատ , աղքատութիւն
ցանցառ (*) ու դարմանուած միշտ առետեղ
բարեպաշտիկ զգացումներով : Ընտանեկան
կենցաղը դրուած հաստատ հիմերու վրայ ,
գութ՝ առատ ու անսթեւեկ , սէր՝ օրէնքի
հաւասար զօրացած , անգիր կանոնապահու-
թիւն , մոլութիւն ձաղկեալ խառիւ և գրեթէ
միշտ միութիւն կարեւոր բաներու մէջ :

Բայց դառնա՛նք մեր մանուկին :

Կայտառ ի ծնէ՝ կերեւի նաև որ ի սկըզ-
բան անցուցած ըլլայ կրաւորապէս սպարտա-
կան կեանք մը խտտամբեր . այս սպարազան և
Սկիւտարի լեռնային բաց կլիման են ան-

(*) Եւրոպական շոայլ ճաշակին չգոյութեան ալ պատ-
ճառով :

չուչտ՝ որ հպատակեցին իր շարքաշ երկարակե-
ցութեան :

Իր հայրը , արհեստին մանրահմուտ մը ,
տղայ հասակին յատուկ խնամով ընտելացուց
զինքն իրերու ուշո՛վ ուսումնասիրութեան :
Միաքեան փղձկելով կը խօսէր ապա հասե-
լի մօր վրայ , որուն մասնաւոր գորովին ա-
ռարկայ եղած էր ու կանուխէն ժառանգած
անոր կրօնական երկիւղածութիւնը , որ տի-
րական հեղափոխութիւն է հին Հայերուն :

Թաղային վարպետ-սուռնէ կտու՝ 8-10 տա-
րեկան հասակին կաշակերտի կարգացող քա-
հանայի մը և կառնէ ամէնէն ա՛մուլ մէ՛թ ո-
տով՝ ուսում ըսուածին ճաշակը : Ինտութեամբ
անհանդարտ՝ այդ եռուն տարիքին մէջ կանց-
նի փոփոխական շատ վիճակներէ՝ յաճախ հասե-
գործող տղայական շարածրձխութեանց , զոր
մայրենի գորո՛խ իրերու միշտ անպատիժ կը
թողուր : Միաքեան մանուկն իր սուռնին՝
ինչպէս իր թաղին այ՛ քիչ մը երես ելածնե-
րէն էր :

Յաճախ թեւէն լռնած կառաջնորդէին
իրեն թաղին եռադարեան եկեղեցին և շա-
պիկ կը հագցունէին : Հոն՝ նոր տպաւորու-
թիւններ պատկառանք ներանձնական ու
հաւատք ներշնչական կիջնէին համբուրել՝
կրօնական հին ձեւացութեանց սակ՝ մանու-
կին ուստատուն հողին :

Նաեւ պառաւական առասպելներ ու վընկական գրոյցներ, որ՝ մնացորդ դիցարանական աւանդութեանց՝ կը վխտային այն ատեն իր բնական յունախառն թաղին մէջ՝ կը սպըրդէին հետաքրքիր մանուկին լսարանէն՝ ձգելու համար իր զուարթ միտքին խորը զուարճալի և ծիծաղելի տեսիլներու որդն ու դիցարանական մարմաջի մը բունը, որոնց հատուն արդիւնքը շատ շռայլութեամբ ցանած է ապա իր երկերուն մէջ :

Ասկէ՛ է նաև իր հայերէնասիրութեան զուգակիր իր հելլենասիրութիւնը, որ միշտ նշան է թռչուն և զուարթ տաղանդի :

Մանկական այս երաղալից հանդերձանքով՝ երկոտասանամեայ կը մտնէ թաղին մեծ դպրոցը :

Այդ թաղը (Սկիւտար՝ Եէնի Մահալլէ) 16րդ դարին կէսերը Մուշէն գաղթական ունէր այն ատեն զարգացեալ վիճակ մը • դպրոցն ու Երուսաղէմական հին հոգետունն՝ իբրև կեդրոն բազմահայ վաղեմի թաղի մը՝ կը խնկուէին Պոլսոյ միւս դպրատուններէն բարձր իմացական ոլորտի մը մէջ : Գաղթականին կառուցած եկեղեցին, որ երկար ատեն զերծ մնացած էր հրդեհներէն, միջավա՛յրն էր (centre) հայաշատ ու բարեկեաց մարդաբնակութեան մը, որուն ետքերն եկած յարած էին Յոյներն ալ : Սրբագործուած Ս. Կարա-

պետի մաշկեղէն անուհով՝ Պոլիսի խստակրօն
բարեպաշտներուն հետ իրեն կը ձգէր նաեւ
տարուէ տարի Վարդավառի տօնին՝ գաւառ-
ազցի մանաւանդ Մուշեցի աստուածապարարկ-
ներու հազարեակ մը, որ Մուշի Ս. Կարա-
պետի վանքին կարօտն անկէ կառնէին՝ բե-
րելով իրենց աւիւնին հետ՝ աշխարհական
շէն-շող ցնծութիւն մը՝ ասիական նախշուն
գոյներով և խորոս ձայներով ժայաւինուած :

Այդ հոծ և ցնծուն շրջանակէն դուրս՝
Սկիւտարի միւս տեղերը, ուր հիմայ յաճա-
խած են Պոլիսի ամէն կողմերէն եկամուտ
տուներու բազմութիւն, կը գրաւէին ընդար-
ձակ պարտէզներ ու այգիներ, որոց մէջ հին-
աւուրց սօսիներու նման կամբառնային՝ հոս
հոն լայնանիստ ու անզարդ տեսակ մը ապա-
րանքներ՝ քաշանկա ըսուած, օթարան Փոքր
Ասիայի այլ եւ այլ կողմերէն գաղթող մեծա-
տուններու և ճարտարապետ սեղանաւոր ար-
հեստապետ ամիրաներու : Ասոնց ազնուապե-
տական ազդեցութեան և սիրուն ներքեւ
կապրէին նոյնպէս զրիւ կարգ մը բնիկներ
այլ, պարզ ու գեղջարարոյ մարդիկ, տիրա-
ցու, պարտիզպան, միջնորդ, եազմաճի,
գրագիր ևլն. որոնց ալ թաղն ու ժամն էր,
թուի, Սէլամսըզի Ս. Խաչը : Սակայն բոլո-
րին ալ հեղինակաւոր կեդրոնն էր դարձեալ
Միսաքեանի նորանուն հին թաղն՝ իր աղամող

փողոցներով, պղտիկ ու մեծ չարածճիներով, վարդապետներով, վարժապետներով և միջինդարեան եկեղեցիովը :

Եկեղեցատունին արեւելեան կողմը կար Երուսաղէմի հին Հոգետունն՝ հանդերձ իր մատուռով, որուն հիւսիսէն սահմանն էր 70-80000 կանգուն տարածութեամբ վանքին այգին : Այս Հոգետունը, որ 1838ին Սերվերեանի ու Պալեանի նպատակներովը վերածուեցաւ Ճեմարանի, սկիզբ ունենալով Բաղէշի Ամրտուլու վանքէն եկող վարդապետներէն ու վարժապետներէն, կար արդէն Ռւշնեցի Կարապետ Կաթողիկոսի ատենը ⁽¹⁾, ուր կը թուի նաև թէ իմաստասիրութեան նախկին կայծը ձգած ըլլայ, Կոլոս Յովհաննէս վարդապետի հետ, անցեալ դարուն սկիզբներն հռչակուած Պարզերդցի Արրահամեան Ղուկաս լեզուագէտ վարդապետը ⁽²⁾ :

---

(1) Տես Երևան 1 Դեկտ. 1859.

(2) Այս յագումանուս անձնաւորութիւնը՝ ըստ Հաննէ վարդապետի (Պատմութիւն Երուսաղէմի Բ. Տիպ էջ 175) Թարգմանած է 10 հատոր Գիրք կենդանեաց և օրինակաց. 1. Հասոր Ասուածարանութիւն Ակրասոսի. 1. Հատոր Խորհուրդի Եկեղեցւոյ. 1. Հատոր Լուսաւորութիւն. 2. Հատոր Անսառ այլարանութեան. 2. Հատոր Պատմութիւն Ս. Քաղաքի. 2. Հատոր Խարեութիւն աշխարհի. 1. Հատոր Ձերմետանդ կեանք. 1 Հատոր Կիւրակի Քարոզի նաև Կովղինի փիլիսոփայական գործերուն մեծ մասը, զոր ամբողջապէս

1730-35ին Գրիգոր Շղթայակիր ու Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքները՝ նորոգեցին այդ Հոգևորունն ալ եկեղեցիին հետ՝ ձեռնառուութեամբ Երեւանենց Ակրնցի Սեղբեստրոս սեղանաւորին : Հոն կիջեւանէին նուիրակները, Երուսաղէմի վարդապետներն ու Պոլսերնակ պապաները, հո՛ն նաեւ ի դիպահոջ կը դնէին յանցապարտ կղերներն ու իրերահալած թեկնածուները : Կա՛ր հոն ճոխագոյն մատենադարան, կայի՛ն ժամանակակից ձեռագիրներ, վանքերէ փախստական մաղաղաթներ. հոն նաև մեկուսացած էր անցեալ Կթող դարէն Նալեան Յակոբ լեզուագէտ Պատրիարքը. և գրած էր իր Մեկնութիւն Նարեկի ու Բարոզգիրք անուամբ ճանչցուած ստուար ձեռագիր աստուածարանութիւնը : Պոլիսի Հայոց պզտիկ Սորպոնը, ուր մեր հին աստուածարաններն ու փիլիսոփոս քերականները կաշխատէին ներանձնօրէն, սիրելով շրջաբնակներուն վրայ ուսումնասիրական շողեր : Հոն՝ հետզհետէ քաշուած ու իրենց վերջին օրերն համրած են Գրիգոր Յովհաննէս ու Արրահամ պատրիարքները Պոլիսի : Եւ այն թաղին մէջ դարձեալ, որ ապա անունդ պիտի տար Պետրոս Իուրեանի քանդ-մարմինին ու շանդ-հոգիին, հաստատած էր իր բնակութիւնը Պրուսացի Տէրոյենց

Թարգմանեց ապա Հ. Վրդանէս Վրդ. Ասկերեան, և լն. և լն. Խարբերդ հին առեմն ալ բեղմնաւոր կը թուի :

Տէր Կարապետեան Յովհաննէս (Չամուրճեան) մատենագիր պատուելին, մեծ բանգէտը, որ նախ Պրուսայի մէջ Մկրտիչ անուն սարկաւազի մը⁽¹⁾ ձեռքին տակ և ապա Արմաշի նորակառոյց վանքին մէջ աւարտելէ ետեւ իր նախնական կրթութիւնը՝ Վանահայր Իսրազոչ արքեպիսկոպոսէն վարդապետական կարգը զլացուելով իրեն (իր զայրացկոտ և մուսու ընաւորութեան համար) յետ այսր անդր երթեւեկութեանց՝ վերջապէս ևկած հաստատուած էր Պոլիսի մէջ՝ անշուք տարազով, այլ բաւական շքեղ խմացականով :

Այս Տէրոյենց՝ նախ Բ. Իուռը թարգմանի պաշտօնով, ապա մեծատուններուն դասախօսութեամբ, իմաստասիրական գիրքերութարգմանութեամբ⁽²⁾, խորհրդականութեամբ, ուսումնապետութեամբ, հեղինակութեամբ, հրապարակագրութեամբ և որպէս վարիչ (Leader) աւանդական ըսուած կուսակցութեան, հռչակ հանեց ու հետզհետէ աճեցաւ ու նուազեցաւ 1830էն 1880՝ իբրև բազմալեզու ու բազմահմուտ՝ այդ միջոցին Թուր-

---

(1) Տե՛ս Երեւակ 1 Դեկտ. 1859.

(2) Հարիւր յիսուն հատոր հեղինակութիւն և թարգմանութիւն ընդ ձեռագիր և ընդ տպեալ, մենք տեսած ու հաշուած ենք: Իցի՛ւ Տէրոյենց չլլար այնքան արագագիթ և ջանացած ըլլար իր բազմազան հմտութեանց հետ՝ ստատալ վայելչագոյն ոճ մը և դատողութիւն անխտրական:

քահայոց մէջ գրեթէ միակ տոկոսն ներկայացուցին ըլլալով կրօնական փիլիսոփայութեան մը :

Կրտսի թէ այս պատմական անձը, որուն անունը կուսակցական վէճերու և կղերամիտ նախանձայուզութեան մը պատճառով ևտքի ատենները բաւական քաշքըշուեցաւ, հազիւ ՁՁ տարեկան՝ ունէր առատ պաշար ծանօթութեանց և քաջ լեզուագէտ էր՝ առանց դուրս ելած ըլլալու Ռիւթանական շրջանակէն : Իր ներկայութենէն ծերունին Փէշտիմալճեան անգամ կակնածէր : Եթէ ոչ հանճար մը՝ գէթ աննկուն աշխատութեան, լայն և սուր միաքի ու ստոյիկեան համբերութեան արիւար մը, որուն կենսագրութենէն օգտուելու պարտք և իրաւունք ալ ունի ապագային ատենը (1) :

Այս սուղ արտուղի ակնարկներէն կը հասկըցուի՝ որ Միաաքեան պատանին աչքը կը բանար յուռթի և վառ կեդրոնի մը մէջ . այդ խնացական ոչորաը բաւական բարձր էր միւս թաղերու տափակութենէն և յորմար ապագային մարդուն միատուններուն . պատկառելի

---

(1) Մենք գրեցինք ընդարձակօրէն այդպիսի կենսագրութիւն մը, զոր ապա պարագաներու բերմամբ վերածեցինք Թուրքահայոց վերջին հարիւրամեայ պատմութեան մը : Այդ գործը դժբաղդարար նկատուածէն տարբեր վիճակի մը դատապարտուեցաւ :

գէմքեր, հանուրին յարգանքն յանկուցող վեղարաւորներ, գրազբաղ աչքեր ու հասարակաց բանէն վերագոյն իմաստներու. աղբիւր շրթունք՝ դարձուցած էին զուարթամիտ պատանեկին ուշն աւելի լուրջ և բեղմնաւոր զբաղումներու: Խելամտած էր՝ որ անցոյց իմաստութիւն մը կա՛յ այդ զգօն մարդոց մէջ. հարկ էր հետամուտ ըլլալ անոր, ունկնդրել, կարդալ, օրինակել և ուսումնասիրել:

Այս շարունակութեամբ՝ ընդ հուպ յառաջագոյն աշակերտը կըլլայ դպրոցին և Հոգևտունին: Հայկաբանութեան (որ ատենին բանասիրականն էր) ու քերթողական սէր մը կանո՛ւխ կիցնայ իր հոգիին մէջ:

Չամչեան ու Աւետիքեան քերականութեանց հետ կը սկսի ուսումնասիրել խանդազատանքով՝ Բնդհանրականն ու Տաղերը: Չերմ սիրահար եկեղեցական երաժշտութեան՝ անխառն կը յաճախէ Ս. Կարապետի եկեղեցին, և Հոգևտունի մեկուսիներէն ու Վենետիկի Ղալաթական գրատունէն կառնէ բանասիրական այն հունտ-դաղափարները, որ ընդհանրապէս չեն գրուիր դիրքերու մէջ և կը հաղորդուին աւանդաբար բերնէ բերան գրագիտական Խնամքուքեանք մը: Իր արթնութիւնն և կարգէ դուրս ուսումնասիրութիւնը զինքը գաղտնեկից կընեն իր մեծերուն, որ օր օրի առաջ կը քշեն զինքը: Ինք

ուհեցած չէ սեպհական վարժապետ և շատ
ալ ականջ կախած չէ հեղինակութեան, այլ
ինքնօգնութեամբ և քննական ոգիովը շուտ
ստացած է քաջընտիր գրողի հեղինակութիւն :

Միայն Տէրոյենցի առաջնորդելովը՝ կրօնցած
է ըմբռնել իր բարձրագոյն ձեւին մէջ ժա-
մանակին հայկաւրան ոգին, որ զուտ գրա-
բառեան էր՝ զարգացած մէկ կողմէն Վենե-
տիկի նկարէն թարգմանութիւններով ու միւս
կողմէ՝ Պոլիսի դասական վարժապետներու
գործերով :

Սկիւտարի բանաստեղծական դիրքը, ցըն-
ծակենցաղ յունաց դրայնութիւնը, Շնորհա-
լիի և միւս տոհմային քերթողներու ներշնչ-
չումները՝ սկսած էին ձգել մաքուր կայծեր
իր սիրտին մէջ, որ կը կրէր մինչև խոր ծե-
րութիւնն հուր մը բանաստեղծական : Կրսէր
նաև թէ Կարենցի Շէքէրձեան Գրիգոր ա-
նուն վարժապետէ մը առած էր բաւական
հայերէն դաս. պատկառանքով կանուանէր
այդ մարդը : Իր պատանեկան ուսումնակից-
ներուն մէջ կը յիշուին Պարտիզպանեան Խա-
չատուր և Յարութիւն եղբայրները, Թադէոս
Հիւնքեարպէյէնտեան, Զորայեան Թէոդոր : ա,
որոնց առաջինը քաջ թուագէտ մը եղաւ
Բարիդի մէջ և առաջնորդ Պալեան եղբարց :

Միջոց մը սրտնելով իր թաղի խառնարա-
րոյ փիլիսոփաներուն դէմ և յոյսով լաւա-

գոյնին՝ կը սկսի յաճախել Փէշտիմալձեան Գրիգոր վարժապետին քով՝ ընկերութեամբ Թադէոս Հիւնքեարպէյէնտեանի (այլա Տէր Յովհաննէս) : Հոն ալ հռչակաւոր վարժապետին միօրինակ դասերուն համբերութեամբ կը հետեւէին երկու բանասէրները՝ ստանալու համար դասաւարտութեան իրաւունքը :

Անդձ երկասարդները տարուան մը մէջ հազիւ տասնեւութը գրարատ էջեր դարձուցած էին Ագոնց ճարտասանութենէն, այնքան ժլատ էին այդ կաղապարուած պատուելիները : Բայց Միսաքեան, իր ժամանակին ամէնէն նշանաւոր Հայ մատենամոլը ⁽¹⁾, բանասիրաբար կը լափէր առանձնակի ժամանակին ծանուցեալ մատենագիրները, և Ռսկեբերանի, Եզնիկի, Աստուածաշունչի հետ կը կարդար անդադար Ռոլէնի հատորները՝ գրարատի այն պալատ յիշատակարանները, Չամչեանը, Դեաւարոսը, ձեռագիր ու տպեալ հատրնտիր քերթուածներ ևլն :

Այնպիսի ասուն մը, ուր ամէն տաղաչափ բանաստեղծ կըսուէր, և քանի մը լայնատարած բառեր, անակամներու կաղամբի ճոխութիւն, համեմուած աստուածաբանական պիտակ ձեւերով՝ բաւական էին բանաստեղծա-

---

(1) Անութին ներքեւ, գրպաններուն մէջ, մինչեւ իսկ Սեւերուն մէջ՝ գիրքեր տետրակներ, այսպէս յաճախ կերեւէր ինք զուրսը, կըսեն ժամանակակիցները :

կան դրոշմը տալու կարգ մը անլի գրուած-
ներու, զարմանալի էր երիտասարդ քերթո-
ղին՝ առանց գիտնալու եւրոպական լեզու մը՝
տալն իր սկզբնական տաղերուն այն դիւրա-
դարձ ոլորքն և իմաստներու ուժգին խտու-
թիւնն և ընտրութիւնն՝ որ այսօր ալ կրնան
ազդել նոր միտքերու վրայ։ Եթէ համեմա-
տենք իր երիտասարդական ոտանաւորներն
ուրիշ ժամանակակիցներու գրուածներուն հետ՝
պիտի տեսնենք որ՝ Եզեկեանէն զատ՝ անոնք
ամէնէն աւելի յղուած քերթուածներն են,
ուր՝ գրարաւի պէս օրինական լեզուի մը նե-
րած չափով՝ համ, հոտ, իմաստ, քիչ շատ
աւիւն ալ կան։ Հոն քննարանն յայտնապէս
կը տեսնէ՝ որ ինք իւր ընկերներուն ամէնէն
յառաջամիտը գտնուած է օգտուելու համար
Ե. Թումաճանի Հոմերէն, Ռուլէնի մէջ՝ Հել-
լէն ու Լատին քերթողներու ծաղկահիւս
Թարգմանութիւններէն ու Հ. Արսէնի երի-
տասարդական երկերէն։

Մեզի ծանօթ իր առաջին տաղն է Այրա-
հաւաք ոտանաւոր մը, որը գրած է ի պա-
տասխանի Վանանդեցիի որդիին⁽¹⁾ Անայր

---

(1) Գրիգոր Վանանդեցի ըսուած՝ Զմիւռնացի, որ
քաջ գրարառագէտ ու հելլենագէտ է եղեր, ու ատեն մը
իր հօր, Տ. Յովհան Վանանդեցիի, փոխան Զմիւռնայի մէջ
վարժապետելէն ետքն՝ անցեր է Պոլիս Սկիւտար Փիշ-
միշեանց Թախանձանքոյն և հոն Սէլամսըզի՝ դպրոցը բա-

տաճանաւորին և արժանացած որոշեալ մրցա-
նակին . վաթսուէն մեծաւերջ տողերու մէջ՝
քերթողն յաջողած է բոլորովին այք ձայնա-
ւոր ունեցող բառերով տուեալ նիւթի մը
վրայ հիւսել քերթուած մը :

Ահաւասիկ քանի տող այդ այբայբներէն .

— Աւանդ հասար հարդար անձայն ցատ արտ-
բայարտ զայն հալած ,

— Կայք հաշտակ Ժողցրաբարբաւ զաղղակ
բաւնայք բարձրաճանջ ,

— Տանցապատաս՝ ապապացայ արտփամ արտ
ձայն քաղարար ,

— Վան ժաջանամ ասք նազատայլ Ժողցրա-
հարկաղ բախանալ ,

— Ահ արխնական⁽¹⁾ Տարտարաբան խաշտաղ-
խաւ⁽²⁾ պարապական ,

— Բողատամարտ արդ բարձրական բարձրա-
բարբաւ արդ պանժան :

Եւ ասոնք ժամանակին ձայնաւոր ոգիին
չախորժած բաներէն չէին . ասոնցմով նաեւ
համբաւներ ալ կը շինուէին :

1830-36ի միջոցներուն է նաև որ մօրկանն
հեա կուղևւորի Երուսաղէմ՝ 40 օրուան ա-

ւական ատեն դասախօսելէ ետք՝ նորէն դարձեր է Զմիւռ-
նա խեղճ վիճակի մէջ, ու քահանայ ձեռնադրեր են զինքն
և գունաւոր փիլոնով պատուեր են :

(1) Գրիգոր (արժուէն) Վանանդեցի :

(2) Խաչատուր Մխաթեան՝ երկուքն իրարու մրցակից
ըսել կուզէ :

ուագաստաւոր մրրկալից ճամբորդութենէ ետ-
քը՝ քանի մը շաբաթ ալ Հռոդոս մնալով :
Արշիպեղագոսի պատմական գանգրիկ կղզի-
ներուն և ատտիկեան խմաստասիրութեանց
յիշատակն՝ առաջին անգամ ըլլալով կը դրոշ-
մեն իրական տպաւորութիւններ իր տեսաւէր
ու հելլենասէր միտքին վրայ, զոր ինք կը
հկարագրէր ծերութեան ատեն :

Երկու ամիսի չափ ալ կը մնայ խաղաղու-
թեան Քաղաքը՝ մասնակցելով եկեղեցական
արարողութեանց, համբուրելով նուիրական
վայրերը, համբուրուելով անոնցմէ և աջին
ձախին դրոշմ առնելով կապոյտ վէտերը՝ կը
դառնայ Պոլիս :

Չգիտենք ի՞նչ պարագաներով՝ իր թաղին
քարոզիչ Աստուածատուր եպիսկոպոսին բա-
ւական ատեն սարկաւագութիւն կրնէ Խ.
Պարտիզպանեանի հետ և ուրար անգամ կառ-
նէ : Թերեւս երիտասարդական բարեպաշտ ե-
ռանդ մը մղէր զինքն աւելի՛ անդին՝ մինչև
վարդապետութիւն. բայց եպիսկոպոսին խիստ
քնաւորութիւնն և բարեկամներու յորդորը
կանհամոզեն զինքն, և խոյս կուտայ խորա-
նէն : Այդ տարօրինակ եպիսկոպոսին (որ ապա
պատրիարք եղաւ) դժգոհութեանց դէմ ոխ
պահած էր Միաաքեան, այդ ոխը կառնուի
օր մը զուարճալի դիպուածով . Սրբազանը
քարոզ պիտի տար հետաքրքրական նիւթի մը

վրայ — թէ ի՛նչ էր Ադամի ճաշակած պտուղը : Սովորութիւնս ունէր համեմել քարոզը չափազանցեալ շարժուածներով և ահարեկել միամիտ ունկնդիրները գաւազանաճօճ բացագանչութիւններով , որ շատ ալ կը խրտչէին իրմէն⁽¹⁾ : Լուսարարը խորամանկութեամբ նոյն օրը վեր շառներ աւագ խորանին կանթեղը , եպիսկոպոսն ալ ճի՛շտ կանթեղին ներքեւը կանգնած՝ կը սկսի բացագանչել ու պատասխանել թէ ի՛նչ էր Ադամայ կերած պտուղը . — Խնձո՞ր — ո՛չ — Ընկո՞յզ — ո՛չ — Կո՞ւռ — ո՛չ — Խաղո՞ղ — ո՛չ . հապտ ի՛նչ էր և յանկարծ շեշտակի վեր առնելով գաւազանը՝ կը դարնէ կանթեղին , որ նոյն հետայն կը դառնայ և զգեստաւորեալ Ասվաստուր⁽²⁾ եպիսկոպոսն սփի ի բերան կօծուի ձէթով վերէն վար : Ադամական պտուղին խնդիրն այսպէս , ըստ ոմանց , դարձեալ անլոյծ կը մնայ , բայց վրէժը Միտաքեանին՝ որ դասը կեցած էր Պարսիզպանեանի հետ՝ կը լուծուի : Ինք իսկ գիրի առած է այս դիպուածը կոկիկ մանրավէպի մը մէջ՝ շատ համեղ ոճով մը :

Քսան և հինգ տարեկան հասակին՝ արդէն տիրած էր Հայերէնին ու առած Իտալականին

(¹) Այս եպիսկոպոսն առաջ Փիլիսաճի է եղեր՝ անուանի յանդգնագործ մը , որ ապա սրբակրօն անձնաւորութիւն մը դարձեր է :

(²) Իր իսկ արտասանութեամբը :

տարրերը , որ այն ատեն կը բռնէր արդեան
Ֆրանսերէնի տեղը :

Ոտանաւոր գրելուն համար բանաստեղծի
համբաւը տուած էր իրեն ազատ մուտք հա-
րուստ բանասէրներու տուները , և իր համով
կատակներն ալ՝ խօսելու համարձակութիւն
մը , հակառակ ժամանակին ամիրայական խրա-
տութեանց : Մէկ կողմէն կը դասախօսէր ,
միւս կողմէն կը կարդար կը քերթէր , և
սկսած էր քրթմնջել ժամանակին անձկամիտ
հայկարաններուն ամուլ մէթոտին վրայ , և հե-
ղինակաւոր պատուելիներու ալ միտքով կա-
քայէր անձայն՝ որ մը աւելի աւելի աղղու-
ձայնով նշաւակելու համար անոնց բարբարիկ
տգիտութիւնները : Իր ըսածին նայելով՝ ինք
եղած է առաջին անգամ բողոքողն Յոհան
Կաթողիկոսի և նմաններուն ճապաղ և ճար-
ճատուն ոճին դէմ , և յաջողած է՝ ազդեցիկ
չրջանակներու մէջ՝ բերել միտքերն Աստուա-
ծաշունչի , Եզնիկի , Ոսկերեքանի պա՛րզ ու
գիտնակա՛ն ոճին , որով դրած է ինք նոյն ա-
տենները տպագրուած Տէրոյենցի Ընթացի
Հայերեւն դպրութեան անունով քերականու-
թեան կոկիկ ու կորովի յառաջարանը ⁽¹⁾ :

---

(1) Այս քերականութիւնը , որ տպագրուած է Պոլիս
1838ին , հանած է իր ժամանակին մեծ անուն , որուն
հիմնագիրին վրայ ձեւած է , կրսէր յօրինողը , Հ. Արսէն
Բագրատունին՝ իր Ի պէսս զարգացելոցին առաջին մասը

Կը գրէր արձակի դիւրութեամբ յանգաւոր (և մի'շտ յանգաւոր) ոտանաւորներ ու ղերճներ, որոնց գլխաւորն է Աղաւնի Ստեփանոս Պատրիարքին ձօնուած տաղերգը :

Պատմական գիրքերու մէջ իր ամենասիրելին եղած էր Պլուտարքոսի Չորգակշիռները, զոր կը կարգար մանրադէտ հիացումով գիշերային լռութեանց պահակերութեամբ՝ անհաղորդ անեղիններուն զբօսանքին : Իւմոսթենէսի, Կիկերոնի, Կատոն Կրտսերի պատկերները՝ սկսած էին զուարթէն լուրջին անցունելու երիտասարդ գրողին միտքին ձուլուածը, և զմայլած զմրած կը թեւակոխէր ազդողազոյն գաղափարներու ոլորտ մը . հոն իր ընտելական կիրքերն ամօթահար կը յանդիմանէին իր առջեւ, հոն միւս ա'յլ մը կը սկսէր անոր ներսը . ստամբակը յանխուռնը տեղի կուտար համուզումով սարձացող մարդուն, և կը վերջոտնէր ուժգին երիտասարդութիւնն ու կը սկսէր բո'ւն մարդը . խմատասէ'ր մարդը : Վերջերն անդրադառնալով կը կրկնէր յաճախ «Շատ բան կը պարտիմ Պլուտարքոսի . ա'ն կրթեց զիս . ունէի՛ ամենի կիրքեր, ա'ն զսպեց, անո'վ մարդ կըայ» : Իժուար ալ չէ մատենագէտի մը երեւակայել'որ քերոնացի ստոյիկնան բարոյախօսին ծանր ու ջինջ պատկերներն ու խաթունն կըռութիւններն ի'նչ գեղեցիկ հակազդեցութիւններ կը-

նէին եռանդուն երիտասարդին վրայ, որ զի բանաստեղծ ու վիճակած ազատագոյն ոգիի՝ չէր զերծ կարգ մը անհարթութիւններէ :

Իր բանաստեղծական ազատամտութիւնը՝ լծորդուած իր վառ սիրազգածութեանց՝ շատ տարբեր գնացք մը տուած էին իր բարոյական ու վիշխափայտական կազմին, շա՛տ տարբեր ժամանակին վարժապետներէն ու գրողներէն, որ քանի մը դասական գիրքերու վերծանութիւնէն ետք՝ ա՛լ կարդալն խմատափրօշն ու սիրելն ալ մէկդի թողլով՝ կը սկսէին կարդայունել երկիրագագել և ճուն ճեղ ըլլալ հանգուշն պահպանողականութեամբ :

Ինք ազան հետաքրքրութեամբ և քիչ մը չափազանց բանաստեղծութեամբ՝ իր բովանդակ պարապոյ ժամերուն կը կարդար ու կը սիրասպասակէր, և սկսած էր յաճախել Անդրոս խանի ներշնչող գրատունը, որ Աղբիական ասիունքէն շարժէ շարժի կը հասցունէր Պոլսոյ բանասէրներուն իր կարմրիկ ու խտտուտիկ տպրանքները : Հան Հ. Արսէնի, Հ. Գեորգ Հիւրմիզի ուշադրութեան և մտերմութեան արժանացած՝ կօզտուէր անոնց տեսակցութենէն. հետամուտ կըլլար ամէն նոր սպագրութեանց և միշտ առաջինն անոնք կարդացողներուն : Միայն Հիւրմիզի Ենիականին հաճար 10 անգամ Ղալաթիա իջած է Եէնի գիւղէն, և այն ատեն դու չի կար Շիր-

քէղի-Սայրիէն : 1838ի վերջերն հանդիսաւո-
րապէս կը բացուի Սկիւտարի Ճեմարանը , ու
ինք հայկաբանութեան դասատու կըլլայ հոն :
Իր նախկին աշակերտները կըլլան Մասիսի
հին Տնօրէն-Սմբագրապետը , Տքթ . Բարու-
նակ պէյ , Տքթ . Ստեփան փաշա Արսլանեան ,
որ հին Թուրքահայերուն մէջ առաջինները կը
համարուին իբրեւ հմուտներ Ֆրանսերէնի :
Ճեմարանի ուսումնապետ դրուած էր այն ա-
տեն՝ Տէրոյենց պատուելին իբրեւ ամէնէն
հասածն ու լեզուագէտն իր ժամանակին :

Խ . Պարտիզպանեանի դեզ ու յամառ բնա-
ւորութիւնն և Միսաքեանի նեւուող ոգին՝
լծորդուած իրարու տեսակ մը արուեստակցա-
կան ու քաղաքակցական համակրութեամբ ալ՝
պատճառ կըլլան հոն շատ անգամ քննադա-
տելու ուսումնապետին դիրքը , և կուելու
անոր հետ ի դէպս և յանդէպս , մանաւանդ
երբ Մ . Քարէլի Իտալացի ճարտարապետին
եւրոպական ծրագիրին կընդդիմանան ուսում-
նապետն ու իր պաշտպանները : Ժամանակա-
կիցներէն զգօն անձնաւորութիւն մը կը վե-
րագրէ մեծի պզտիկի այս կռիւը՝ նախանձի և
Միսաքեանի ու Պարտիզպանեանի անհանդարտ
ոգիներուն , որ իրենց կողմ որսալով յառա-
ջագէմ աշակերտներէն մաս մը և գրգռելով
ճարտարապետական կուսակցութեան ծածկա-
բար ներհակ քանի մը դժգոհ մեծատունները՝

սկիզբ մը տուին ժամանակին էսնաֆի ու ամիրայի ծանօթ կռիւներուն : Հաւաստեալ չենք կրնար ընել ճիշդ դատատան մը թէ ո՞ր կողմն և ի՞նչ չափ իրաւունք ունէր այդ բողբոջեալ և ապա ծառայեալ հակառակութեանց մէջ , սա միայն կը զգանք յայտնօրէն որ շատ լաւ պիտի ըլլար մարել այդ հուրը . . . . .

Այդ պոռոտ կռիւներուն պատճառով դեռ նոր փայլ առած Ճեմարանը կը խառնակի աշակերաններն ու ծնողք կը վրդովին . կը հրաժարին երկու պաշտօնակից Սկիւտարցիները , և Պրուսացին Տէրոյենց ինք միայնակ առնելով բոլոր բարձրագոյն դասերը՝ կը շարունակէ բաւական ատեն ալ , մինչև որ բացումէն իբր 2 տարի ետքը կը փակուի :

Այդ միջոցին է որ Միսաքեան կը սկսի առանձինն դասախօսութեանց մասնաւորներու տուները . ծանօթանալով սեղանաւոր Ստրասանձեան Պետրոս աղայի՝ իր վրայ կառնէ անոր երկու զաւակներուն դասախարակութեան դործն՝ իր իսկ թելադրութեամբն Եէնի Մահալէ յատկապէս բռնուած տունի մը մէջ :

Մինչև 1845 պատանեկան ու երիտասարդական ոստոստուն յեղուածներէ կտու՝ ա՛լ չինուած էր իր վրայ հոգեբանական կայուն նկարագիր մը , բաւական տարբեր ժամանակին դուստ և այլամերժ բարձրէն ու շատ

այ մօտ արդի արձակ-համարձակ բնաւորութեանց, որուն վրայ պիտի հիւսուէր մեծ քննաքանին եւրոպական ինքնութիւնը: Իր այդ յառաջամիտ ու արձակ վարքը սարսուցիչ էր կարգ մը օրինական մարդոց. մեր հին հայերը թեթեւամիտի տեղ դրած էին զինքը, վասն զի Միսաքեան սպրիկ այ կը հագուէր, ուղո՛րկ, քիչ մըն այ փեղեւետեայ: Այն ատեն գրեթէ բոլորովին անծանօթ էին փողկապ ու արդկեայ շապիկ, և ինք բացառիկ հետեւեայ էր այդ ձեւերուն. զուարթամիտ ու կծանող կատակարան, որով միշտ դատաւիտող անսխտութիւններու և ինք փետրաւոր դատաւիտեայ:

Համա ինք իր հին աշակերտներէն յինգ-դիս՝ թէ Պէշիքթաշի դպրոցին մէջ գործնականապէս բացատրել ուղելով Այսօր Անճառի «Եւ-վարագոյր հին օրինին»

«Էրո-ոօր է վայր պատահին»

տողերը՝ քաշելով կը պատուէ դասարանին պատուհանի հինցած վարագոյրը. հիներն անշուշտ զայրանալու էին այս ակնարկեայ ցելուամին վրայ, որ ի թշնամանս էր իրենց:

Կրսեն թէ նոյն միջոցներն այ հայրը մտնելով՝ մահուն այս պաղ նախողջոյնը ուժգնապէս սառեցուցած է իր կրակ սիրտը, մահաւանդ երբ իր սիրական մայրը՝ հպատակելով ժամանակին աւանդական սովորութեան՝

կրկին կամուսնանայ, որուն վրայ երիտա-
սարդը կը դժգմնի ու կը բաժնուի իր ծնող-
յարկէն :

Առանձին բնակարանի մը մէջ ինքզինքը
կուտայ բոլորովին բանասիրութեան . այս պա-
րագան խորապէս ազդած է իր հոգեկան
կազմածին վրայ և եղած է դիխաւոր պատ-
ճառն իր մենասիրութեան ու դժնէարարոյու-
թեան :

Այդ մենութեան մէջ՝ ա՛լ բոլորովին մա-
տենամոլ մը կը դառնայ : Կըսկսի հաւաքել
Արգար Եւդոկիացիէն մինչեւ իր ժամանակը
տպուած ամէն գիրքերն ու վայելչագիծ ձե-
ռագիրներ՝ հինգ հարիւր հատորի մօտ (1) :
Մտերմանալով ոսկերիչ Յովհաննէս Միւհէն-
տիսեանի հետ՝ կը համոզէ զայն թողուլ ար-
հեստն և հետեւիլ ապագրիչութեան :

Հայ հին Տիտոն (2) կը հաւանի իր բարե-
կամին յորդորին, և քանի մը հարուստներու
խրախուսանքովը կը հիմնէ նախ Ակիւտարի
Ճեմարանին մէջ համանուն տպարանը, որ՝
Օրթագիւղի Արապեանէն ետեւ՝ քառորդ դա-
րու մէջ հանեց մեծ համբաւ, իր կարկուտ
յատակ գիրերովն և մաքրիկ տպագրութեամբը :

Այսպէս՝ հետզհետէ դասախօսական բա-

---

(1) Այս մասնաւոր հաւաքածուն այրեցաւ 1872ի Եէնի-
Մահալլէի մեծ հրդեհին :

(2) Տիրմէն Տիտոյ, նշանաւոր տպագրիչ ի Փարիզ :

նասիրական ու արուեստական ազատ զբաղումներ՝ կը շինեն իրեն մինչեւ 18'8 փայլուն անուն մը : Եւ ա՛լ կըսկսի ինք ալ իր կարգին ունենալ իր զմայլողներն ու հետեւողները :

Միաքեանի այն ատենուան հետեւողներուն մէջ՝ իր նուրբ դատողականին և ոյժով հայերէնին լուսանդակ կնիքն առած կը թուի գլխաւորապէս պատանին Օտեան Գրիգոր, որ մինչեւ ետքն սրղխաբար կը յարգէր զինքը, և հայրն Օտեան Պօղոս աղան՝ յատուկ թեւարկութեամբ ձեռնառու կըլլար իրեն :

Իր անունն՝ իբրեւ գրող ու քերթող՝ ամէնէն նշանաւորն եղած էր ի Պոլիս . ինք իսկ զգացած էր զայս՝ մինչ կը գրէր Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեանի ուղղած տաղն՝ սկսեալ

Զգլխիմ յառաջմե յաջողութեամբիս, Թա՛ղե . . . .

Եւ սուղի կուտար տակաւ հպարտութեան մը, որ հետզհետէ աճեցաւ իր վրայ իր մարդախոյս ծերութեանը մէջ : Պոլիսի մէջ այն ատեն ամէն տաղ Պուէտին բարունական յրդկումներուն կը կարօտէր, և ինք ժամանակին միօրինակ նիւթերուն կըզգեցունէր հոգի ու երփներանգութիւն :

Եթէ՛ այդ ընթացքով շարունակէր Պոլիսի մէջ իր ասպարէզն՝ անշուշտ ամէնէն բարձր պիտի ճախրէր ժամանակին գրագէտներուն

մէջ ու ամէնէն գործնական կերպով արդիւ-
նաւոր պիտի ըլլար հոս իր կարչնեղ գրիչը .
աշխարհաբառի ընթացքն աւելի՛ հարազատ
ծանր ու անխոտոր դրոշմ մը պիտի առնէր
և վերնախիցիներուն իսկ նախանձը զայրոյթի
տանելու աստիճան ներհուն հայագէտներ պի-
տի կրնար հասցունել . թերեւս ամուսնանա-
լով ալ՝ աւելի երկիւղած ու խաղաղասէր
արամ սկիզբներու նուիրէր իր փաստաբանու-
թիւնները , բայց հայական նմանող գրակա-
նութիւնը չպիտի ունենար ո՛չ Քալոշը , ո՛չ
Սոփիան (ձեռագիր) , ո՛չ 1858-60ի բանաքն-
նականները , թերեւս ո՛չ ալ այն քանի մը
պէսպիսաքանդ վէպերն ու մեարտպեան սա-
ղերը , որ դեռ ձեռագիր կը մնան իր բուն
աշակերաններուն անհողութեան պատճառով :

1848ին՝ Պետրոս Աղա Խորասանձեան կո-
րոչէ Փարիզ զրկել իր երկու որդիները (Թով-
մաս և Միքայէլ) . Միաքեանի կառաջարկէն
ուղեկցիլ անոնց լիազօր հակովի պաշտօնով :
Կը գրուի պայմանագրութիւնն և կրտո-
րագրուի Պետրոսիկ աղային կողմէն , հաստա-
տութեամբ Յակոբոս Պատրիարքին : Իրենց
հետ կը մեկնի նաև Կ . Ս . Իւթիւճեան ,
որուն կը համակրէր Միաքեան իբրև յաջո-
ղագոյնի և հայագէտի ձեմարանի աշակերտ-
ներուն մէջ :

Մեր երխտասարդ Պուէտին մտաւոր վի-

ճակը սահմանափակուած էր ցայս վայր՝ գրեթէ միայն հայերէն գիրքերու ընթերցանութեան և Պոլսական գաղափարներու ճարակումին մէջ՝ այնպիսի շրջանի մը, ուր վոլոնտարիզմը մտտով կը ցուցնէին իբրեւ անհաւատ, ուր ամէնէն վսեմ գիրքերն համարուած էին Հիւրմիւզի Ենեակասնն ու Անաստասեայ ուղեւորութիւնը, մինչ Լամարթինի, Շաթուրիանի քանի մը գլուխ-գործերն՝ իբր անգլուտ նորահրաշներ՝ ցանկալի զարդերն էին քանի մը առանձնաշնորհեալներու :

Բայց ինք ունէր հայկաւրանական պատմական ու դիցարանական հիւթեղ պաշար՝ հանդերձ յատուկ դատողականով, որ զօրացած էր Հ. Եփ. Սեթեանի և նմաններուն տեսականովն և Պոլսոյ շուկացի հայերուն վարպետ և սուր դործնականովը : Բայց ուսումնասիրած էր գրաբառ քանի մը հոյակապ գործեր, արթուն և արձակ հետաքրքրութեամբն աղէ՛կ դիտած էր իրերն ու մարդերը, ստացած էր հզօր բնաւորութիւն և փիլիսոփայական տրամախոհող կամք մը. լեզուն առած էր կորով և գոյն սունական՝ զերծ սօգէտ նորութիւններէ, վայելչամիտութեամբն հանդերձ միշտ դիւրիմաց հասարակ ժողովուրդին. ինչպէս կերեւի Սերվիլէն էֆ.ի Մանկասածուրեկնն, որուն աշխարհաբառն ինք սրբագրած է : Կարդացած էր 2-300 հատոր գիրք ու բաւա-

կանապէս ալ փորձառու եղած կեանքի ներհակներուն դժնդակներուն և անակնկալներուն՝ ա՛լ ջերմապէս յարելու համար իմատասիրութեան, գաղափարի մարդոց այն անկարօտ մտերիմին, որ իր 24 տարիի պանդրխտութեան միակ սիտին և ընտանեակը պիտի ըլլար Ֆրանսայի ուտանին մէջ :

Այսչափ ինչ կրնանք ստուգութեամբ գիրի առնել երիտասարդ Միաքեանի կենցաղին առաջին երրորդին վրայ. երկրորդն (իւրեքառորդ մը դար) անցուցած է Փարիզ և Վերջինը՝ ծերութիւնը՝ Պոլիս ի Սկիւտար :

Բ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Միասեանի բաժանումը Պոլիսէն եւ ուղեւորութիւն դէպ ի Բաքեշոն Արեւմուտքի. — Անայիս վարդն ի Փարիզ նման ժրնկի փիլիսոփային. — Չիմքն հոգեգրեշու դժուարութիւնը, իր Սոփիան, Կաղ սատանաներ ու Հայկանոյշից ժողովը. — 1848ին Փարիզը, Միասեան հոն յրագիր մը հրատարակեշու գաղափարով. — Հայր Արսէն Բագրատունիի նամակը. — Ճաշակներ Հ. Արսէնի եւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիզի հովերական քարգնանութիւններէն. — Միասեանի նախանձոններն ու յարախօսները. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիզի շուսանկարը. — Եպիմեհիդէս ի Վոսփոր եւ Կարայ դաստիարակութիւն. — Իւրիւնեան 1851ին կը դառնայ Պոլիս եւ կը հիմնէ Մասիսը. — Անոր սկզբնական յաշոդութեանց պատճառները. — Անոր մէջ Միասեանի յօդուածները 1858-1861. — Բանասէնական սկնարկ մը անոնց վրայ. — Ճաշակներ Դեմոկրետեայ ժպիտներէն, Նշանք ժամանակիէն, Տքնութիւններէն եւ ոտանաւորներէն. — Գ. Աղսրունիի գրած իր ցուցադրական նամակը. — 1861ին Պոլիսի գործերը ու անձերը. — Լուսամիտները վերաբերումով Միասեանի, որ կը լինի եւ կ'ըլլայ Բրէթարածէօն շուսանկարի. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիզի նամակը. — Անոր եւ Միասեանի ոճերը. — 1861էն 1875 Միասեան Եւպեդոկոյ յԵՅԵԱ. — Իր քննադտութիւններն եւ Փարիզցիի առ ինքն. — Միասեան Պոլիս գաշու վրայ :

Բ.

Երեսուն երեք տարեկան էր Միսաքեան 1848ին՝ երբ կը բաժնուէր իրեն ծնունդ և անունդ տուող գեղեցիկ վայրերէն՝ վկայ իր գեղեցիկ օրերուն բանաստեղծական ստահակութեանց և յախուռն գործունէութեանց, այսպէս յանկարծ դուրս նետուելով արեւելեան վառ այլ անձուկ հորիզոնի մը և անձկագոյն գաղափարներու ցանցին մէջէն՝ ձեռնատուութեամբ հարուստ և բանասէր սեղանաւորի մը։ Շիտակը բեղուն բաղդ մըն էր աս իրեն համար. արեւմուտքի Բաբելոնն՝ անցեալ դարէն ի վեր քանի մը հնգեակ Հայու երես հազիւ տեսած էր ցայն վայր. Պոլիսէն ալ գրեթէ առաջին անգամն էր որ խումբ մը մայրաքաղաքացիներ ճամբայ կելնէին՝ իսահ վեհապետներ, ակնավաճառութենէ տարբեր ուսումնասիրութեանց համար, և պիտի յաջողէին գերազանցապէս՝ իրենցմէ շատ կտքերն հասնողներէն ալ աւելի, վասն զի տեսակ մը իրերադէտ համերաշխութեամբ զերծ պիտի կրնային մնալ այն կարգ մը արտուղի ուսումնասիրութիւններէն՝ լուսատիպ ու արուեստահար հաճոյքի բոցերէն, որ կը շէզոքացունեն ամէն լուրջ բան՝ տալու համար պանդուխտներուն և իրենց երկիրին՝ դիտուածին թողորովին հակառակ փայլ ու փառք մը —

ախտաչարժ գեղգեկութիւն և ծաղրող գիտաստութիւն մը :

Միաաքեանի հետն էին Խորասանձեան երկու եղբայրները (մէկը բժիշկն ականաւոր) և Կ. Ս. Իւթիւձեան, որ վաճառականութիւն պիտի սորվէր Փարիզ, միւս կողմէն ալ՝ օգնելով Խորասանձեան հարազատներուն Հայերէնին : Ունէին իրենց ուղեկից քանի մը Հայեր ալ, որոնք չգիտենք յիշել անունով և որոնք յիշուելու արժանի բաներ մըն ալ չեղան ապա :

Կը խոստովանինք հոս՝ որ բաւական դժուար է մեզի համար այսքան հեռուէն մանր նկարագրել Փարիզի սէս քաղաքի մը մէջ այս անայիսպ ⁽¹⁾ մարդուն քան և չորս տարի անցուցած փիլիսոփայական կեանքը : Եւ շատ ալ աշխատեցանք որ վաւերական բաներ մը քաղենք ժամանակակից անձերէն ու գիրերէն, բայց գրեթէ ի զուր :

Միաաքեան թուի քանի մը տարիէն շատ քաշուած կեանք մը անցուցած է հոն՝ գիրքերու, հաւերու, լուսանկարչական և ուրիշ արուեստական գործիքներու մէջ, մինչև որ տարիներ ևտքը Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան ալ համեւելով՝ մտերմական հայ

---

(1) Այսպէս կանուանէին զինքն այն ատենուան Ռուսումնական Խորհուրդին անդամները :

կենցաղ մը կըրցած են վարել հոն բաւական
ատեն :

Իր խնամարկած ազնուականներէն Տօքթ .
Սորաասանճեանն էֆէնտի՝ նամանեցուց օր մը մեզի
այդ Փարիզի կեանքը Պուէտին , բաւական
ճիշդ համեմատութեամբ , ժընէվցի մեծ գլուխ
փիլիսոփային կեանքին , որ արտակարգ գիծե-
րու մէջ ապրած է արդարեւ մեր Պուէտին
զուգահեռաբար : Իր ներքին կենցաղին վրայ
հո՛ն Փարիզի մէջ , սակայն . հանրաբար ծան-
րացած կը նկատենք թաքուն քող մը , զի
ժամանակակիցներն ալ արդէն ծածկուած են
մեծ մասամբ այն թանձր քողին՝ հողին՝ տակ ,
որուն յաւիտենական ծանրութեան ներքեւ
կը գաղի ու կը հալի շահ տ բան :

Ահա այս պատճառով չպիտի կըրնանք նշա-
նակել ճշդիւ՝ թէ համաշխարհական այդ ու-
տանին ո՛ր անկիւնէն կը հետեւէր հայ խմաս-
տասէրն համաշխարհիկ մեծ միտքերուն և
անցքերուն , իր սախական միտքին ու վար-
քին վրայ ի՛նչպիսի յեղունակ կուտային ա-
նոնք , իր հին նախըմբռնումներէն որո՛նք և
ի՛նչ նոր երեւոյթներու տեղի կուտային , իր
ինքնութիւնն զգացումներու կողմէն ի՛նչ
կշիռ կառնէր . վերջապէս հին մարդն ի՛նչպէս
կը դառնար կրկար նոր մարդ , եւրոպացի :

Հոգեբանական այս ուսումնասիրութիւնն
այլ՝ որ ամէնէն մասնագիտականն էր մեզի

համար, պիտի կըրնայինք, գէթ անդրադարձարար, ձեռել՝ եթէ մանրամասնարար ուսումնասիրած ըլլայինք Փարիզի մէջ արտադրած իր ամբողջ գործերը, ձեռագիր ու տրակեալ: Իր պատմած քանի մը մանր դէպքերը, յիսուսի չափ ինքնագիր նամակներ, երկու հարիւրի մօտ բարեկամական թուղթեր ու 1858էն մինչեւ 1861ի Մասիսներու մէջ շարք մը բանաքննականներ կուտան մեզի գաղափար մը այդ քսան և հինգ տարուան գործունէութեան վրայ: Ասանցմէ զատ՝ ձգած է երկու-երեք հազար էջի մօտ ձեռագիրներու կտրատ կտրատ շեղջեր, որոնք գրած է Փարիզի մէջ իր պարասպոյ ժամանակները, և կերեւի թէ կը պատրաստէր իր տնօրինութեամբն հրատարակելի հանդէսի մը համար:

Վէպեր, թարգմանութիւններ, ճաշակներ, տաղեր ընտիր աշխարհաբառով մը, որոնցմէ Սոփիան ու Կառ Սատանաներն և Հայկանուշից ժողովը խմբագրուած են Եպիմենիդէսի կառ ու ոճովը: Այս ձեռագիրներուն մեծ մասը՝ իր ստացուած 2000ի չափ գիրքերուն հետ կը գտնուի այդ՝ (մինչեւ 1901 Յունուարի 1 թուականը) Սկիւտար Ս. Յաչ վարժարանի կից քարուկիր թանգարանը:

Իր ուսանող չուղեկիցներուն հետ Փարիզ հասած միջոցին՝ Ֆրանսական այդ գաղափարակոծ ոստանը կը յուզուէր մեծ խնդիրներ

րով . Լամբնէ , Բուայէ Բողար , Վիքթու . Բու-
զէն , Օ . Բօնդ , Կիզոյ՝ հիներէն , և Լամարդին
ու Վիկթու Հիւկոյ՝ նորերէն՝ իրենց պատմա-
կան գիտնական ու բանաստեղծական երկե-
րովն և արարքներովը կը փայլէին Լուի Ֆի-
լիբի կառավարութեան շուրջը :

Հայերուն համար մանուաւանդ՝ շատ կոչս
հրապոյրներ կրնձայէր ակադեմական մեծ քա-
ղաքը , որ դեռ չէր առած անւտնեան վեր-
ջին կապարէ դասը . վեղուն թաթաղուն պերճ
և խրոխտ շքեղութեամբ և աղնուական հա-
մարձակութեամբ :

Մեր փիլիսոփայ ճանապարհորդը՝ կողջու-
նէ իր ուղեկիցներով՝ հանդարտ զուարթու-
թեամբ , մեծ այդ մայրաքաղաքը ու կը զե-
տեղէ իր ճանապարհի դոյքն ոչ այնքան նշա-
նակելի փողոցի մը իններորդ յարկին մէկ խոր-
շը , (կարծեմ Բուայէ Բողարի բնակած թաղը) :

Ո՛չ Ֆրանսացիներուն խմացական ու նիւ-
թական անբաղդատելի վիճակը , ո՛չ ալ իր
հանգիստ ու արգոյ դիրքը՝ չեն դադրեցու-
ներ Միաաքեանն իր համազգիներուն վրայ
մտածելէ , իր կարիքին հաւասար անո՛նց ալ
օգնելէ և այս դիտումով իր Պոլսոյ ծանօթ-
ներուն հետ թղթակցելէ : Էջեանդելէ ետև
իրեն յանձնուած երիտասարդները իրենց պատ-
շաճ կրթարանը՝ կրակսի մէկ կողմէն դօրա-
ցունել իր Ֆրանսերէնն և միւս կողմէն Փա-

ընդի մէջ լրագիր մը հրատարակելու պատ-
րաստութիւն տեսնել :

1849ի սկիզբները՝ այդպիսի լրագիրի մը
հրատարակութեան համար թղթակցութեան
կըսկըսի Կրճիկեան Յակոբ Էֆ.ի հետ, որ իւր
խոստանայ իր կողմէն 500 դրուշ և ծանօթ-
ներէ ու բանասէրներէ 15000 դրուշ հանգա-
հակել :

Կրճիկեան Յակոբ Էֆ.ն՝ այս ձեռնարկին
պէտք և զամօթին պէս չկըրնայ նպաստելուն գըլ-
խաւոր պատճառ կը ցուցընէ՝ իր նամակներուն
մէջ՝ ժամանակին Պոլսոյ եկեղեցականներուն
և աշխարհականներուն մէջ անբող հակառա-
կութիւնը, գրական մարդոց վրայ դեռ իբրև
պարզ վարժապետներու նայելու հին ունա-
կութիւնն ամիրայական և հրաժարեալ Մատ-
թէաս Պատրիարքին աններող ոգին, որ կու-
սակից առնելով իրեն Միջագիւղի ակնական
աղաները՝ կը յարձակէր իրենց վրայ : Ասոր
համար ետ կը մնայ լրագիր մը հրատարակե-
լու այս առաջին խորհուրդը (որ թուի այն
ատեն ալ գրիչ բռնողներուն միտքը գիշեր
ցերեկ շատ մաշեցունող խորհուրդներէն էր) :
Եւ Միսաքեան՝ որիչ պատեհութեան մը
յուսով՝ կըսկըսի իր բանասիրական աշխա-
տութեանց :

Որչափ որ ալ ջերմեռանդն բանասէր՝
չենք կարծեր որ երկատասարդն Միսաքեան

փոքր ի շատէ բռնուած շրջայ Ֆրանսայի աշխարհաքաղաքին կայուն և գնայուն գեղեցկութեանց Եւ արուեստական հրապոյրներուն, որ Պուլըվառ տէ-զ-Իթալիէնի պէս պողոտաներէն մինչև շուրջանակի արուարձանները կը տիրապետեն Եւրոպական մեծ վայելչութեամբ, մանաւանդ այն ատեններն որ դեռ իր կատարեալ ոյժին և ուժգնութեանց մէջ կը խայտար անհանդարտն ու դեղադէշ Ֆրանսա, թուի նաև առջի բերան բաւական ճոխ կեանք մը անցուցած ըլլայ հոն և բաւական հոգարճայութիւններ ըրած՝ Եթէ ստոյգ են նոյն ժամանակն իր նախանձորդներուն և անտխական սաներուն գրածներն իրեն վերաբերուածով: Այլ իբրև գրադէտ ու դեղադէտ՝ իր տիրող կիրքն եղած է միշտ բանասիրութիւնն և բանատեղծութիւնը:

Նոյն՝ 1848ի՝ միջոյնները Հ. Արսէն Բազրատունին ալ հայերէնի թարգմանած ըլլալով Իլիականի առաջին գլուխը՝ Միաաքեանի փառապէսն համեմատ կը դրկէ անոր օրինակ մը ինքնապ իր նամակով, որուն պատճէնն է. —

Արսէն վարդապետ Բազրատունի, Պարսնիդ Յաչկանդ Միաաքեան խնդալ: Բէ կարողեալ զյանալ զբանաւոր ըզձումն մանրմութեանդ, կատարեմ աւասիկ՝ առաքելով զսկիզբն Իլիականին Հոմերի, տողս քառատուն և ինն, որչափ և ի հեղէն բնուորին են.

ցայն վայր և որչափ ի պէտառ կարեւոր թուի
ինձ : Փորձ եւեթ հաւարեսցի այդ , և փորձ՝
տակաւին անկատար ըստ իս : (1)

Ձի որովհետև այսր ազգի տաղաչափու-
թեանս ոչ յոյժ բազում և խիստ են կապանք ,
աւելի իմն ընդարձակ և համարձակ է կա-
տարմանն ասպարէզ . յորոյ և ի գլուխն ժա-
մանել կարի դժուարին է : Որպէս զխարդ ինչ
և է , բարեկամութեան շնորհեցաւ՝ բարւոյ
իմիք ակնկալութեամբ :

Որպէս և Ք բերան ի բերան զրուցատրե-

(1) Բանասիրաց հետաքրքրութեան կընծայենք այս
և Հիւրմիւզի յանգաւոր տողերէն հետեւեալները .

ՀՈՄԵՐԻ ԻԼԻԱԿԱՆԻՆ

Ե Ր Գ Ա .

— Ըզբէնն երգեա , դի'ցուհի , զպելլիսածինն Աքիլլիսեայ
Ջկորուսիչ , բիւրուց ցաւոցն արայեցւոյն աղեաարեր ,
Որ զդիւցազանց ի դժոխս արի անձինս ճեպեաց բազումս
Եւ գէշ ընկեց ըզնոսա շանց և հաւուց ուս հասարակ ,
Եւ կամացն Արամազդայ խորհուրդ ի գլուխ գայր ելանէր
Յորմէհետէ միանգամ ի վէզ եկեալ երկփեղկեցան
Ատրիգէս արանց արքայ և Աքիլլէս աստուածազարմ .—
Իսկ արդ ո՞ ըզգոսա ի դից արկ ընդ միմեանս հեռի՛ւ ի մարտ .
Լետովայ ճետք Որմըզգեան , որ բարկացեալ ընդ Սազաւորն
Քիստ ի զօրն եռացոյց ծանր , և ժողովուրդք սաստկէին ,
Ձի Ազրիաէս զՔրիսէսն անարգեալ քուրմ արհամարհեաց :
Որ եկըն սա եհաս յերագանձեւ նաւս արայեանց
Ի դըստերն զերեզարձ ամբաւ բերեալ զին փըրկանակ :

Թրգմ. Հ. Ա. Կ. Ք.

ցաք, երբակի մարթ են լինել մթութիւնք և
յընտիր քերթածս : Ա. յանսովոր ոճոյ ճար-
տարարուեալ իմաստից քերթողին . զի ոչ
եթէ այնպէս դիւրիմաց իցէ Պինդարոս որպէս
Արատիոս, կամ Վիրգիլիոս իբրև զՀոմերոս :
Բ. ի կարօտութենէ դիցարանական, փիլիսո-
փայական և պատմական տեղեկութեանց : Գ.
յանհմտութենէ բարձրագոյն լեզուի ըստ քե-
րական մասին : Թարգմանիչ ոք երկրորդ
մթութեանն գտանէ հնարս պարզութեան՝
համառօտ մեկնութեամբք . իսկ առաջնոյն և

ԻԼԻԱԿԱՆ ՀՈՄԵՐԻ

ԳԻՐՔ Ա.

Աստուածուհի՛, երգեա զՊելլեան Աքիլլեայ
Զաղեստաբերն Աքայեցւոց քէն զըժնեայ,
Որ զդիւցազանց քաջաց հոգիս յոգներամ,
Սանդարամետս ի խոր իջոյց տարածամ .
Ըզդիակունըս նոցին կուր արկեալ շանց,
Կո՛ւր ըզնոսին արկեալ հաւուց գիշախանձ,
Եւ կատարէր Որմըզդականն վըճիռ,
Յորմէհետէ ծանրացասունն ի զըրգիռ
Պառակտեցան իշխանն արեաց Ատրիդէս
Եւ դիւցազարմ ընդդէմ միմեանց Աքիլլէս :
Ո՞ ի դից հեռ էարկ և կռիւ ի նոսա . . .
Ի Լետովայ ծընեալ զաւակըն Դիայ,
Սա զախտըն ծանր առ ի բանակ անոր ընկէց,
Էարկ տապաստ մեռելակոյտ ամբոխ մեծ,
Ի բարկութիւն բըրդեալ յիշխանն Ատրիդէս
Զի զքահանայն արհամարհեաց նա զՔրիսէս . . .
Թրգմ. Հ. Ե. Հ.

երրորդին՝ չգիտեմ որպէ՛ս, առանց տապա-
լելոյ զո՞ճ քերթողին, և զազգային քերթու-
ղական լեզուն անաւագելոյ: Եւ իցէ՞ ինչ
օրէն առնել զայն առ ի դիւրահաս ամենեւ-
ցուն լինելոյ . . . :

Իսկ երկօցուն դոցա ի մի վայր հասելոց՝
հարկաւ թանձրանայ և մթութիւնն. Եւ իցէ՞
ինչ այդ թարգմանչի մեզ . . .

Զքնական պարզութիւնն Հովերոսի, հան-
դերձ վայելուչ վսեմութեամբ, ինքնին տե-
սանէ մտացի բանասէրն կենդանագրեալ ի հա-
րազատ թարգմանութեան, այդ ըստ անպա-
ճոյճ ոճոյ վաղեմի ժամանակին: Իսկ ըստ նիւ-
թոյն, օրինակ խմբ, ոչ զնոյն բարձրախօսութիւն
ունի միեւնոյն Վիրգիլիոս յենէականին կամ
ի Մշակականն և ի Հովերոսութիւնն:

Ըստ այսոցիկ ընտրելի է դատումն քեր-
թածոց և նոցին թարգմանութեանց:

Այսչափ ինչ ի յուշարար յիշատակ մտա-
ւորիդ:

Ողջ լեր

Ի Բիւքիա, ՌՄՂԷ, հրոթից ամսոյ ժԶ:

Հ. Ա. Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Այս մեծ քերթողին ու ժամանակակից
քանի մը անձնաւորութեանց Միսաքեանի հետ
այս մտերմական կցորդութիւնները, ինչպէս
նաև իր անկախ գիտակցութիւնն իր կորովին,
մէկ կողմէն ուռեցունելով իր քնաւոր ինքնա-

սիրութիւնը՝ միւս կողմէն ալ կարգ մը ար-
ուեստակիցներու և պարապորդներու նախան-
ձը գրգռելով՝ պատճառ եղած են տակաւ
Փարիզի մէջ իր կենցաղին ու իրեն սաներուն
հետ իր վարժունքին վրայ խել մը չարախօ-
սութեանց և զրպարտութեանց, որով վեր-
ջապէս Սորաամենճեանք կառնեն իր քովէն
իրենց զաւկրներն, ու ինք զրկուելով բաւա-
կանաչափ թոշակէ մը՝ կրստիպուի իր ապ-
րուստին համար պարասիլ գեղեցիկ ձեռնար-
ուեստի մը, լուսանկարչութեան : (1) Իր բա-

---

(1) Նշանաւոր անձերու լուսանկարներն հանած է
քերթողական նրբութեամբ մը և շատին ներքև ոտանաւոր
ձօնով: Հ. Եղուարդ Հիւլմիւզի լուսանկարին ներքև կը
գտնենք հետեւեալ տաղը.

Վերջինն Հայոց քարզմանցաց,
Ո՛վ որ հայիսդ ի պատկերդ,
է առաջի քաւաց:

Չոսկեղևնիկ մեր դարուն
Չճնադագեղ քարքառոյ
Սա՛նձայեաց մեզ նոր գարուն:

Բորժ Պիւրեանք յորրանե
Չդա ընկալան յորդեգիտ,
Որպէս ինք իսկ վըկայե

Եւ ի Հայոց մուսայից՝
Ո՛չ ոք իան զսա ձայն աղու
Քնարին արար դաշնակից

րեկամներէն կրճիկեան Յակոբ էֆ. ալ կը
յատկացունէ իրեն ամաական փոքրիկ նպատա-
մը, որով կըրնայ պարապոյ ժամեր տրամադ-
րել գրականութեամբ ալ զբաղելու :

Բայց հրապարակի վրայ շատ բան չէ
յուզած յայնժամ. մինչև 1858՝ տասը տար-
ուան մէջ՝ Եպիսեփոսեան և Կուրաց դաս-
սխարակութեան զատ բան մը չէ հրատա-
րակած Փարիզէն : Եւսի իր աշակերտներուն
ձեռնկալութեան և ապա տեղական նոր և
խուռն ուսումնասիրութեանց զբաղած՝ չէ
կըրցած և չէ ալ ուզած, հիններուն սեպհական
երկայնամտութեամբ մը, հրապարակ ելնել
լաւ մը չհասունցած :

Իր միւս մտերիմ ուղեկիցն ալ՝ Կ. Ս.
Իւթիւճեան՝ քիչ մը ատեն Փարիզի մէջ վա-
ճառական ուսումի զբաղելէն ետեւ, 1851ի

Նախնեաց գնդին յիւրջապահ
Դեաց նա դեռ եւս, այլ նըմին
Դարանակալ շինի մահ :

Անմահ երկօքն և թեպէտ,
Այլ ի պահել սպազայց
Եւ զպահերն իւր՝ եւ Պրեհտ,

Սիրող նորին եւ համբակ
Լուսանըկար դրոշմեցի
Զկենդանագիրդ ի հրիսակ :

1858 ի Լուտետիա

վերջերը կը դառնայ Պոլիս , և , առթուելով Տէրոյենցի և անոր խումբին զէմ տիրող հակակրութենէն , պաշտպանութեամբ Օսեաննուրուն և Խորասանձեան Պետրոս աղայի՝ կը ջաջողի ձեռք առնել Տէրոյենցի անդրանիկ թերթը , որուն ծախքը Պատրիարքարանը կը հոգար , և անունը փոխելով Մասիսի՝ հրատարակել զայն նոր ոճով և պիրկ աշխարհաբառով :

Եւրոպայէն դարձող և Պոլիսի նոր դրպրոցներէն ու ձեւարանէն նոր ի նորոյ համադրներուն խումբը կազմելու վրայ էր բոլորովին նորիկ երիտասարդութիւն մը՝ Քրանաագէտ ու Քրանասիսոս ալ , անսժ Վոլդէրի , Մոլիէրի , Շաղոպրիանի և այլնի գործերով , և այս դոյն նկարագիրով՝ բաւական տարբեր հին դպրոցէն ու մարդիկներէն , որոնք հետզհետէ սկըսած էին տեղի տալ իրենց Արապեան տպարանովը տիրացուական վէճերովն և ժողովներով և կարի չարշիական կազմակերպութիւններով :

Ասոնց համար առաջին բարեպատենութիւն մըն էր Մասիսի նորոճեւ երեւումը . առաջին թերթը 1852 փետր . շին մեծ ճիգերով և եռանդով հրատարակ ելնելով՝ կը գտնէ , մանաւանդ Պապիւղի և Սամաթիայի յառաջամիտներէն ու Շահնազարեան վարդապետի վէճերուն առիթով գժդմընած

Շահնազարեաններէն , յուսացուածէն աւելի
յաջողութիւն : Արդէն բազմահմուտ Տէրո-
յեանցի աշխարհաբառը՝ թէպէտ բառերու ընտ-
րութեան և հարազատ բացատրութեանց կող-
մէն ընտիր՝ այլ հինցած ու յոգնած էր իր
զուտ հայերէն սահմանին մէջ , և անքուն
գրագէտին բազմազբառ արագագրութեան
վրայ՝ ռամիկին ալ հասկընալի ըլլալու ճիգ մը՝
տուած էր անոր ռամկական կնիք մը . Կ . Ս .
Իւթիւճեան , փարիզեան ու երիտասարդական
ճաշակովն յատուկ մասնագիտութիւն մը ըս-
տացած էր թեքեալ և ամանցունող աշխար-
հաբառի , որուն քիչ նպաստած ըլլալու չեն
Միաաքեանի խորհրդակցութիւններն ալ : Ա-
տոնց վրայ եթէ աւելցունենք 42էն ի վեր
Պոլիսի հայերուն մէջ բողբոջած կրթասիրա-
կան և ընթերցասիրական առոյգ և անդորր
զգացումները՝ կը գտնենք Մասիսի սկզբնա-
կան ու հիմնական յաջողութեան գաղտնիքը :
Այս յաջողութեան նախկին աւետիան՝ իբրև
մտերիմի՝ Իւթիւճեան Միաաքեանի կը հաղոր-
դէ նամակով մը , յորդորելով ալ որ Պուէտն
աշխատակցի իրեն : Սակայն մեր պանդուխտը՝
մինչև 1858 թուականը՝ ընդարձակ գրու-
թենէ մը զատ՝ բան մը չէ հրատարակած
Մասիսի մէջ . միայն խորհրդատու եղած է
անոր մտերմական նամակներով , որոնց մէջ
իր հին ու նորով բարեխառնուած ոգիովը կը

արամախոհէ նոր խմբագրին նոր ոգին հետ :
 Իր հասուն և շարունակեալ յօդուածները
 կը սկսին 1858ին և կը տեւեն մինչեւ 1861՝
 փարիզեան մեղանով և Ֆրանսական նորամը-
 տութեամբ երկնագարդուած : Իր Տֆնու-
 քիւնիւր, Վարդան վաշայի դէմ գրածները,
 Միրիքեւամ Կարապետ բողոքականին թա-
 դումին առիթով Մեղոյի մէջ գրած Գերեզ-
 մանը, Ս. Ռսկանեանի Արեւելք և Արեւմոսք
 թերթերուն վրայ բանաքննական երգիծանքն՝
 իր հրատարակութեանց ամէնէն վայելուններն
 են, թէպէտև դժբաղդարար մեծ մասով վի-
 ճարանական ըլլալու համար չունին տեւա-
 կան յատակ մը, իբրև գիտնական կամ մա-
 տենագրական յիշատակներ :

Այդ քանի մը տարուան Մաւխաները,
 սակայն, Պոլսոյ մէջ ձեռքէ ձեռք յախշտակ-
 ուած են, և ինք խմբագիրն՝ ատենին Պոլիսի
 մէջ ամէնէն հմուտ երիտասարդ հրատարա-
 կագիրն՝ հիացումով յայանած է միշտ իր
 շնորհակալութիւնները Միսաքեանին՝ բացար-
 ձակապէս վկայելով թէ այդ յօդուածներն
 ընթերցողաց «հիացումն խանդաղատանքի
 (enthousiasme) հասած» էր : Այդ կրանիդ
 բանասիրականներն ու վիճարանականներն՝ ի-
 րաւամբ ըրած էին զինքն օրուան լուսագիր
 քննադատը. առանց ակնկալութեան շահու-
 իրեն նպատակ ըրած ճշմարտութիւնը՝ կը

վայլակեցունէ ինք հոն իր ոսոխներուն գըլ-
խին՝ վա՛սա, լեզո՛ւ կարկո՛ւա հմտութիւն՝
մանուանող դիցարանական, ճարտարխօսական
կորով անծանօթ, սեղմ տրամարանութիւն՝
համեմուած վարդ ու յաղթական ժպիտներով,
սրարանութեանց խիտ անակնկալներով: Իր
կորովն ի բանի՛ն և ի լեզուի՛ն է. շի կայ հոն
թեթեւութիւն, խամութիւն, գզուած ասու-
թիւն, նիւթոյ և սճի աններդաշնակութիւն
և անարի՛ սուտակապատութիւն, այլ միշտ
նիւթի՛ն և դառին հո՛յզն է՝ զոր առնելով
սեղմ ու կշռուած հիւսքի մը մէջ, փոքր ինչ
դիցարանական շռայլութեամբ ու հելլէն բար-
ճրայօ՛ւթեամբ, կը շարէ մարգարիտէ բառե-
րու հատիկներով. վիճարանութեանց մէջ ալ
երբէ՛ք շխաղար բառերու և երկրորդական
տկարութեանց հետ. ոսոխն զգեանած ատեն
անգամ՝ կը վայփայէ անոր երեսները, հերիք
է որ սիրտէն վիրաւորուած շըլլայ ինք: Կը
թուի հոգի կուտայ ճշմարտութեան համար.
Կը մոռնայ դէմինը, կը մոռնայ պճնող և քը-
մահածող Փարիզը, կը մոռնայ մերթ ինք-
զիւքն անգամ, ու կրսկի փաստարանել
պարզ պերճութեամբ ա՛յնպիսի յաղթ գնաց-
քով մը՝ որ թաւալում մըն է քան հոսում,
և կը հասնի կանխակշռեալ երազութեամբ
բուն եզրը, նկատեալ յեզո՛ք եզրակացութեան.
ա՛յ շահուած են բոլոր ընթերցողները, ա՛լ
ոսոխն ալ կը մըմնջէ. --

— Այո՛ , այդպէս է :

Այո՛ , այդպիսիներո՛ւ ձեռքով նախ անցաւ ասիական հայ դպրութեան մէջ եւրոպական այն սեղմ և կարգադէտ ոյժը , որ ինքն ալ հետզհետէ աճելով և նուազելով ինկա՛ւ թուլցա՛ւ և պիտակցա՛ւ վիպական ճապաղ գրուածներու և արուեստակեալ հոգերանութեանց մէջ՝ մինչև որ մեր օրերն հասաւ ընդարձակ այլ կա՛րի շահախնդիր մերթկարի՛ փառասէր , կարի՛ անափառ ու անմատենագէ՛տ զուտ լրագրականութեան մը :

Միաաքեանի այդ հսկա՛յ եւրոպական ոճին մէջ՝ կրնանք ըսել՝ Մագոլէ՛յ մը կայ , որուն անգղիական լա՛յն լրջութեան տեղը բռնած է պողոտայի համեառ զգոնութիւն մը հայ՝ բարեխառնուած ֆրանսական կրակ զուարթամտութեամբ :

Տա՛նք՝ գործիս չտիին ներած պայմանով՝ այդ արձակներէն քանի մը ճաշակ , իրրեւ պատահական ընտրութեամբ :

— ԺՊԻՏԲ ԴԵՄՈԿՐԵՏԵԱՅ Գ . Օրագիր մը դատարան մըն է , ուր դատաւորին լարեկամներն ու ասելիներն հաւասարապէս դատի մտնելու իրաւունք ունին : Հոն դատաւորը , ո՛չ ժամկոչեանին բարեկա՛մ է , ո՛չ Գ . Վարդապետին թշնամի , ո՛չ Միաաքեանի աշակերտ , ո՛չ Պօղոսի փեսայ և ո՛չ Պետրոսի աներ : Անիկայ ամէն մարդէ անջատեալ մարդ

մը, և պաշտօնեայ է զաչացու ճշմարտութեան, որ իրեն յանդիման եղողներուն ամէնուն ալ միապէս կը նայի. այսինքն՝ մէկուն ալ երեսը չտեսնար, և ամէնուն ալ ձայնին միայն ականջ դնելով, կը վճռէ դատարարին քերնովը: Դատարարը դատարանէն մեկնելէն ետեւ, քաղաքացի, ազգական, դրացի, բարեկամացը բարեկամ, և եթէ իրեն կը վայլէ, թշնամեացն ալ թշնամի է:

Օրագիրի մը սրբազան պարտքն ու նուիրական պաշտօնն է այս: Ի՞նչ կըսէ անոր Պ. Ժամկոչեան: Իր հեզնական գրուածքին նայելով, կը թուի թէ ինք հեռու է այս կարծիքէն, և կուզէ որ օրագիրը ջոկատի մը ձայնարկուն, գործիքը, ախոյեանը, պատնէշն ու կաղաղն ըլլայ. իր կողմը չեղողներուն դէմ յարձակմունք հանէ, իր հակառակորդաց արդիւնքն ու իրաւունքը ժխտէ և իր բարեկամաց վնասակարութիւններն ու անիրաւութիւններն անգամ արդարացունէ ու ներքողէ:

Ասանկ փոքրոգի մտածութեանց և զգացմանց հակամէտ օրագիր մը՝ պիժակ մըն է, որ ազգին ընկերակոն որ և իցէ փնթակէն մի՛շտ կը վռնատուի, մի՛շտ մեկուսի կը մնայ. ինքնին կը կորնչի: (1) Փարիզ 27 յունուարի 1860» տե՛ս Մասիս թիւ 419:

(1) Ընդհակառակը . . . շատ անգամ, մանաւանդ այն տեսն (1860էն 1875)։

— ՆՇԱՆՔ ԺԱՄԱՆԱԿԻ, Քաղաքի մահը
Ա. Հեղուաց և կրօնից այս խորանդուհուղ վի-
հերն՝ ազգ և ազինք իրարմէ բաժնած և չա-
րաչար զանազանած տեղերէն, բարէ, տա-
կաւինն անանկ մարդիկ կը ծնին, որ աշխարհք
եկած ատենն անձանօթ՝ Յոյն կամ Իտալացի
են, օրինակ իմն, և մեռած ատենն՝ ամէնազ-
գի կամ աշխարհաքաղաքացի կերթան:

Ասոնք իրենց ներգործութեամբը՝ բովան-
դակ մարդկութեան սէրն ու համակրանքը
ստացած ըլլալով՝ այն անշրպիտող վիհերուն
վրայ հետզհետէ մէյմէկ կամուրջ և ազգաց
մէջ մէյմէկ կապ կ'յորդութեան կըլլան, որ
իրարմէ օտարացած ժողովուրդները տակաւ
իրարու մերձեցունելով ընտանեցունելով՝ տիե-
զերական միութեան ճարտարապետները կը
համարուին: Ասոնք են, որ մեծ մարդ, հո-
յակապ անձինք, ծայրագոյն հանճար կամ
ոգի կըսուին, և մեռած ատենն իրենց ար-
դեանց ժառանգութեանն հետ՝ դասն կակիծ
և մորմոք կը ձգեն մարդկութեան:

. . . Քաղաք որ իտալական թագը, Լոմ-
պարաայի, Թոսքանայի, Նէապոլսոյ, Սիկի-
լիայի, Բանատայի և Մոտէնայի աղամանդ-
ներովը զարդարեց, այն կէտին, որ Ադրիա-
կան ծովու փետային գոհարն ու երկու Բրու-
տոաներու շափիւղաներն անոր վրայ աւելցը-
նելու հասած էր, իր սիրոյն, իր բերկրանաց,

իր բազում ճգանց և անպարագիր վաստակոց
տակ նուիրական մարմինն ընկճելով, աստ-
ուածեղէն հողին զուարթութեամբ աւանդեց :

Մարդկային ազգին մէջ, ի սկզբանէ հետէ,
եկած գայած ասանկ չնաշխարհիկ էից փոք-
րիկ թիւին նայելով, մարմնափոխութեան
վարդապետութեանն հաւատալու կը փորձի
մարդ : Արարչագործ սիրոյն մշտնջենական
մէկ կայծը չե՞ն, կըսես, արդեօք ասոնք՝ որ
այսօր Նումայի, վաղը Պղատոնի, միւս օր
Արատոսի, երբեմն Սահակ Պարթեւի և հետզ-
հետէ Ֆենելոնի, Ֆրանգլինի և Քալուռի
մարմին և դէմք սունելով՝ կուգան մատու-
ցանել կարօտեալ ժողովրդոց դարման, սփո-
ւանք . մտայն սթափութիւն և իրենց առա-
քելութեան համար ազգաց ոլորտներու մէջ
հերապանձ վարսամներու նման ժամանակ մը
չողալէն ետև, աւելի կամ նուազ փութով
կանցնին կերթան դարմանակալ իմաստու-
թեան ծոցը, մինչև ի նոր առաքելութիւն :

Այս վարսամներուն, կամ թէ ըսենք, այս
կայծակիր մարմնոց ամէնէն շուտ ետ դար-
ձողը Քալուռն էրաւ, որ իր սիրար, մտա-
ժութիւնները, ցանկութիւնները բոլոր, և մէկ
խօսքով բոլոր անձն՝ խոտաղցլիներուն սիրոյ
բազինին վրայ դրած, ի՛նք պատարագ և
ի՛նք քահանայ՝ ինքզինքը զոհելով, խարու-
կելով, ճենճերելով՝ սպառեցաւ մոխիր դար-

ձաւ, որ իր աճիւնէն թերեւս ուրիշ անուսով
փիւնիկ մը յառնէ :

Մի' ստիպեր զիս, ա՛յ շողոքորթութիւն,
դժնիկը կրակը երթալէն ետեւ շուշան ան-
ուանել, կնամարդին՝ դիւցազն, և առաքի-
նութենէ կամ արդիւնքէ զուրկ մեռնողն ալ՝
Յովսէփայ կամ Եսայիմոնդի Ամդանաւը պա-
տել : Ես, սկսած օրը վախճանին մօտեցած
կեանք մը ունենալով, դեղնեղիկին, բարւոյն
և ճշմարիտին սիրահար եմ : Ուստի սիրաս և
գրիչս մարդկութեան բարեացն ուխտելով,
պարտազանց մահուան ներքող չեմ կրրնար
հիւսել. միայն հոգւոյն փրկութեանն համար
մարդասիրապէս կաղօթեմ : Հեռո՛ւ գնա ու-
րեմն ինէ, և թող որ շնորհապարս սրտէս
բղիսած արտասուքս Քալուռի սրբազան ա-
ճիւններուն նուիրելով՝ մոխիրէն միւս Քալու-
ռի մը փիւնկօրէն ծնանելիքն հմայեմ :» 18
Յուլիսի 1861 :

— ՏՔՆՈՒԹԻՒՆՒՄ, Քաղաքակրթութեան
առեղծութիւն շուծուելը. Մարդուս յոյսն և
համբերութիւնը պարասած օրին մէկը, Խը-
նամակալութիւնն անոր կարճատուրթեան վրայ
ժպտելով և թշուառութեանը դժպտով, յան-
կա՛րժ իր ստեղծագործ մատին ծայրովը Մա-
յանացի աղքատ գործաւորի մը (1) ծոծրակին

---

(1) Կիւթթէնպէրկի

ապաւ, այն վայրկեանին կիւթթէմպէրկ՝ մարդկային մտածութիւնը կապարի վրայ ձուլելու և միեւնոյն իմաստը վայրկեանէ վայրկեան կրկնելու հազարաւորելու և բիւրաւորելու խորհուրդն երկնեց և ծնաւ: Ասկէ ետև պատերազմ և ասպատակութիւն, սով և սրբածութիւն, դիւղեր և քաղաքներ կործանած և պարպած ատեն, չեն կրրնար մարդկային մտաց հարատւութիւններն ասպառայից ժառանգութենէն կապտել: Հրդեհը կրրնար Աղեքսանդրիայի գրքատուներ ճարակել, բայց Փարիզի, Լոնտոնի և բոլոր Եւրոպայի ու Ամերիկայի մատենադարաններն ևղամ տեղերնին ալ անկորուստ պիտի մնան: Արուեստներն ու գիտութիւնները կրրնան իյնալ, արուեստագէտն ու գիտունն ալ կորնչիլ, բայց արուեստն ու գիտութիւնը կորնչելիք չունին: Վերջապէս մարդկային մտաց վաստակներն երկիրի երեսէն բնաջինջ ըլլալու համար, պէտք է որ երկրագունտն հրով կիզանի և փոշին անհունութեան մէջ ցրուի:

Ահաւասիկ ուրեմն գործին ոգին և պատճառը, որով քանի որ մարդկութիւնը երկրի երեսը մնայ, իր խորհուրդներն ալ յորդեոց որդի, յազգաց աղղ պիտի անցնին յաւերժանան, և այս աւուր ծնած իմաստն՝ աշխարհիս կենսակից և վախճանակից պիտի ըլլայ, թէ որ մարդկութեան օգտակար և արժանի

համարուի : Այս գործոյն միջնորդութեամբը՝ մարդիկ ծագաց ի ծագս աշխարհի իրարու կենակցութիւն , խօսակցութիւն , խորհրդակցութիւն , դաստիարակութիւն և օգնակա նութիւն ընելով , իրար պիտի լուսաւորեն և կրթեն , ինչպէս որ ապացոյցն օր ըստ օրէ կը տեսնուի :

Արդ՝ թէ որ տպագրութիւնն այս կարողութիւնն ունի՝ անշուշտ եւրոպայի այս օրուան լարգաւածութեանը տպագրութեան արդիւնքն ըլլալուն մերիններն ալ կը հաւատան նէ , կը հարցունենք թէ տպագրութիւնն ի՞նչ կրնէ մեր մէջ : Մասիս , թիւ 412 , 1858 Գեղտեմբեր 31 :

— ՏՔՆՈՒԹԻՒՆ՝Ք , Գեղեզնակ . Գերեզմանատունը Քրիստոնէից համար անձամկոյթ եկեղեցի մըն է : Բայց որովհետև Քրիստոնեայք քրիստոնէութիւնը քրիստոնէութեան ստորաբաժաներ և յանուն Քրիստոսի երփնազան քրիստոնէութիւններ ճարտարեր են , ուստի Բողոքականին , Յունականին , Հռոմէականին և Լուսաւորչականին դերեզմանատուններն ալ՝ Բողոքական , Յունական , Հռոմէական և Լուսաւորչական տաճարներ կամ եկեղեցիներ են անձամկոյթ : Ինչ որ եկեղեցւոյ կամ տաճարներուն մէջ կըլլայ , դաւանութիւն , ժամերդութիւն , խաչելութիւն , ուղղափառութիւն , օրդոտօքսութիւն և հե-

ընտիրկոսութիւն, նոյն բաները գերեզմանա-
տանց մէջ ալ կըլլան անփոփոխ, և աւելի
մեծ հանդէսներով: Այս տե՛ղն է արդեօք,
որ Բողոքականն ու Լուսաւորչականն իրար
լծել, իրար շփոթել կուզէք:

Բարէ՛, թէ որ կրօնքները գերեզմանա-
տանց դուրսի դին կանգ առնէին, թէ որ
թաղմանական հանդերձանքը հոնկէ ներս չի
մտնէին, թէ որ հաւասարապէս աղամորդի
ծնողներն հաւասարապէս իբրև աղամորդի
թաղուէին լռութեամբ, և հասարակաց ար-
տասւօքը միայն հողերնին ցօղուելով, ա՛հ,
այն ատենը Միրիքելամ Կարապետը Միրիքե-
լամ Կարապետին հետ առ օրին չթաղողները
նշովեալ ըլլային. բայց հօրդ հոգուն ըլլաց
միտ դիր, բանն անանկ չէ. աղամորդի ծը-
նողները, Մովսէսի որդի, Մահմէտի որդի,
Պետրոսի որդի, Աթանասի որդի, Լուսաւո-
րիչի որդի, Կալուինի, Ջուինկլէսի և ալ խել
մը եսի ու ռսի որդի կը թաղուին կոր:

Կրօնքներն իրենց հանդերձանօքն ու ա-
ղաղակներովը կամ մրմունջներովը մինչեւ
տապանաց եզերքը կերթան, և արարողա-
պետներն ալ մարդն հողին մէջ գրուելէն
ետև ալ ինք իր գլխուն չթողելով, իւրա-
քանչիւրն իրենց անշնչացեալ խոստովանողաց
տկանջն ի վար անդրաշիրմեան ճշմարտու-
թիւններ ունին հաղորդելիք: Մեղու, թիւ
109, 1860 Սեպտեմբեր 10:

Ասոնք փոքր ի շատէ կըրնան տալ 1858-
60ի Միսաքեանին հրատարակածներուն ոգիին
և մանաւանդ լեզուին վրայ համառօտ գա-
ղափարներ մը, իսկ նոյն միջոցներուն պատ-
րաստուած վիպական ու թարգմանական
գրուածներէն (որ դեռ ձեռագիր կը մնան)
կըրնանք հատուածաբար առնել հոս Տելեմա-
քի ազատ յարասութիւն մը գրաբառ ոտա-
նաւոր և քանի մը տաղեր՝ իբրև ճաշակ իր
գրաբառին ու քերթողի կարողութեան: Մը-
նացածը բարեմիտ բանասէր մը կըրնայ տպել
տալ:

ԱԶԱՏ ՅԱՐԱՍՈՒԹԻՒՆ ՏԵԼԵՄԱՔԻՆ ՏԵՆԵԼՈՒՒ

«Ես որ երբեմն յանձեռագործ ի իջևար
Զդռզնափեից յօրիկեի երգ յարմար՝
Ըզնակըսչոյն գրօսչցանել շուրջ զամբոխ,
Դիչցազնական սաղից կացեալ արդ փերթող,
ԶԱքեմասայ երգեմ զարկածս համբակիև,
Յոր խիբացեալ զարգունի սիոց դիցունիև,
Զի մի՛ իւրեւ ի փորձուքիւն ածցե զնայ,
Կամ փորձուքեան ինքն իսկ իցե ենքակայ,
Նախահոգակ ինասունքեամբն իւրական
Ըզմենսորիև եր կերպացեալ սիպ դաժան:
Մուսա՛յդ, որ ցարդ ծանուցեալդ ես շոկ անուանք,
Եւ իան զագուաւ սպիտակ անգիւս գոս անձամք,
Հե՛ղ ի սաղս իմ զծիծաղ եւ զխիւղ բունաչիւր,
Եւ զնախասիպ գերկդ իմ կացո՛ւ անքասիւր:

Էր Կաշիպուկ խորասուզեալ ի սեաւ սուգ,
Եւ գոհցակաւն ցօղեիւն զայսսն արժասուսի,
Չի Ռդիսեւս կես փեւայնի իւր անասուած,
Լքեալ ըզնա՝ դարով զնացեալ կր ի բաց:
Յնս արկածից յոգունց Յոյնդ այդ խաբուսիկ
Լեալ ի մտրկաց առ դիցուհւոյն ընկեցիկ,
Ի բարուքիւն ճորիւն անդ զարնս Լօթներեակ
Համաշօակցի վայելչեալ կր հանգունակ,
Եւ Կաշիպուկ զանմահուքիւն ի պարգեւ
Անպարարիւն կր խոսացեալ արդարեւ,
Եւ ակն ունիւր նա ի բախսէն մանաւանդ
Չի Դարքիւնեան (1) ոք ի հողմոց վարեալ անդ՝
Վաղարշակիզքն ամուսնուքեան ի շքուքիւն
Պասկ շնորհաց դրնիւր ի գլուխ Երկոցուն,
Եւ հարագաս ծնընդեամբն սպա ըզկըղզիւն
Դիցանուշակի եւ դիք մանուկի ընունիւն,
Մայր ունեւոյ յորովայնիկ դիցունի
Եւ հայր՝ յեսոյ ասուածարեալ 'սս պասեհի:
Այլ Ռդիսեալ եւով վաղ կիւն ոսայնակ
Ի նա խորհիւր յաւերժ փեւայն խորամակն,
Եւ ~~զնա~~ ամեւով ցայց եւ ցերեկ
Ըզկըկոցիւն Պեկեւոպեալ զերթելի
Բրոնակակի ամուսնուքեանն ինիեան յուծ
Ծանրանալով ամեր զայրոյք կամ զայրուց.
Այլ փախուսեան ոչ գրեակեր նա սղագ,
Եւրջ ամեկունս զիւնի պասեւոյ ծով անյագ:
Իսկ Ռդիսեւս որ բախուցեալ ի յայրիւն

(1) Թուի կակնարկէ 1860—1870ին հռչակեալ Յակոբոս վրդայ. Չիլիսկիրեանը, որ գծտելով Երուսաղէմի միաբանութեան հետ՝ լքած էր զայն և ի Պոլիս կը կատարէր բողոքական ու ապօրէն պատկերս. Իր խոր ծերութեան ընդունեց հայ-հռոմէական կրօնն, որուն այնքան դէմ գրած էր երբեմն.

Ունկն եղեալ էր բանից սիկնոցն եւ բժշկին,
Ի բախրսեան յայնժամ եկեալ յերևան.

Ընդհր. սակ, սիկի՛ն ֆեզ կեանք դառնանան,

Սիկն Ողիսեալ ինքնակրիտ կայ առ ֆեզ.

Իւրոյ առնելոյ սիրոյն փորձոյ արդ հանդես:

Ի շիւղ երթայց ահաւասիկ ի նախառն,

Եւ առօրին ի շիւղ ածից գրՍկոմբոս:

Անձնապատիւն ի միսս եկեալ Կաշիպսե,

Եւ գծածկամիսն համբոնելոյ հեքն՝ սակ.

Իմս Ողիսեալ, մի՛ գնայցես մի՛ դու ի շեղ,

Հուս ի ծովափն անդ յայլ սյրի կան զեկնդ

Տապաւ, ուրագ, սրդոց, շաղափ եւ գրչիւր,

Եւ աղախնայցս օգնելոյ ֆեզ ժիրածիւր,

Ինչ անդամօր կառուցես ֆեզ այսօր շաս,

Եւ ի վաղիւ ի չու գոցիս դու պատրաս:

Ողիսեալ վաղ գիտեր զգործեացն ըզպահես,

Այլ չը ներեր իւարեռնութեանն իւր արհես,

Խօսիլ երբեք առ դիցունհունցն զայնանի,

Զի մի՛ նրմա իւր փախրսեան ածիցի:

Այլ դիցական ի հրամանին նա ի չուր,

Վաղվաղակի զկաղնիս հարեալ ընդ արուր,

Ծածուկ ձեռամբն նքեմասայ առօրին,

Կազմակերպեալ հանդերձե շաս ոչ չնչին.

Եւ իջուցեալ ըզնա ի չուր կազմ ի չու,

Ի Կաշիպսեայ ինդրե գոյ իւր օրհնեագու.

Նա անգիտակ փախրսեան իւարկանաց,

Զմիտեման ծովուց կոչի ինք զասուած

Եւ զիշխեցողն հողմոց եւ զհայրն Եւոդոս

Օգնել նրմա ի հայրայրել իւր Սկոմբոս.

Եւ աչ սրելեալ իւարեքային եւ համբոյր

Վասն զարձին սեր ուխտ նմա անպարոյր:

Նա զառագաս պարգեալ հողմոց եւ մեկնի,

Եւ հեռացեալ ի բաց գոչի. 'Ի՛ցունի՛',

Չիմ ծրխելի եւ զժամացոյց եւ զմեշիկն
Մոռացայ այդր ի պահու մեր հրածեշիկն.

Պահեա՛ զնոսին, եւ տն՛ւր մաքրել զկապարայն,

Չի մկռնուսի խորովեցիսքս ինչն հեծայն:

Ասե, եւ սեպ ծածա՛ւտ նա զքաշկիկնակ,
եւ Դիցոռհիկն ըզնոյն առեկ օրիկնակ.

Արեւն ի մայր իւր խնկարհեալ մքսակ,
եւ զնացկիս շաս ծածկի յաչաց յայնմհեք:

Աղաչանաց կայիպետայ շեալ ունկընդիր,
Անիսի եւող. սասի Պիսիդ վրեժիքնդիր,

Նա զմերթիկս իւր արձակե զայրագիկն,
Աս քարկանայք սիս պուրդեալ միկն յարիկն,
Վարեկ մրդեալ զհեղեկն յարեժ ուխտարոժ,
Ի սառապակս կեալ յագգ. ոչ նոռագ խոժադոժ:

Ի ճանակչել նշուշից արիւնջն նախարծարծ՝
Ասոռածոռհիկն բողեալ ըզնուն եւ ըզքարձ,
Ի բըշրակի քարձու դիմե սարաւանդ.

Ի հասկըն կալ իւրն Աղիսեալ դարձի անդ,
Մոռանալով ի՛ւր զընկոմքոս պիսակիկն
եւ զակընկալ առաջնապսուդ արգանդիկն:

Բարե՛, գրչեկն անդ ժամք ըզժամս, եւ դանդաղ
Սահիկն աւուրք իբրեւ զգամեշ աւսըւաղ,
եւ անձկալոյնն յեզնու անդ ոչ դիտի շաս,
Որ զնայր քերել ինիկանն կըսեհ քարեքաս:

Չի՞ նմա եղեւ. գոչե դըշխոյնն առ վշիկն,
եւ արձագանգք ըզնոյն կըրկնիկն յանգ քանիկն:
Մի՛ Պիսիդեալ հոռսող աշխացն արկորուս
Անդնդասոյց մասնեա՞ց ըզնա ի կորուս.

Կամ քե դաւով դրուժանն արդե՞՛ք պատեալ զիս
Խո՞յս ետ յիկն շեալ ապաստան ի յաշիս:
Որ զիկն եւ Կ պատճառք նորի՛կ կորքսեան,
Վըկա՛յք վըշացս, ո՛վ դիք, տն՛ւք ինձ ապաստան,
Իո՞ւք որ միով ոչ շատցեալ ամռանաւ,

Ի յառեւանգ ցանգորդիք դռնք ընդ երկնաւ,
 Եւ կանանիկն ձեր, մանաւանդ ինչդ, Հե'փեւս,
 Եւսիս զաւուրսն յամուսնութեան զաղօսմեւս:
 Զամուսիկն ընդ մահացու շա՛ք տեսիք ինձ,
 Որ ի կրողոց աւս կամս լրիտաւ յանմահից.
 Թե՛ Ողիտեակ մանկիկ խաղալու ինձ յայրիս,
 «Իննեա ըզդեւարն բերեցով հայրեկիս »
 Ոչ արդարեւ պատեալ ի սպառ մնայի,
 Եւ ոչ լրիտաւ ամենեւիկն ամայի:

ԳԵՂՈՆՔ ԵՐԵԿՈՐԻՆ

Քանզի շրթունք իմ հրոյան ի բո դեռ եւս լի բաժակ
 Քանզի զճակատ իմ գունատ ի մէջ Թաթիցդ հանգուցի,
 Քանզի զհոգւոյդ ծըծեցի մերթ ընդ մերթ սիւզ անուշակ
 Հոտ խնկարոյր 'նդ ոլորտիւք պարածածկեալ ըստուերի.
 Քանզի եղէ արժանի բարբառ ի բէն լրսելոյ,
 Որ ծածկափակ ի սրբտին ծաւայանայր յերակունս,
 Քանզի տեսի զբո լալիւն, քանզի տեսի զժպիտ քոյ,
 Աչկունք քոյին յաղերս իմ և շրթունք քո յիմ շրթունս,
 Քանզի տեսի ճանաչել զմայլեալ զլիտոյս ի սպառուած
 Նըշոյլ մի քումըդ աստեղ, աւա՛ղ. յաւէրժ քողելոյ,
 Քանզի տեսի ամեկանել ի ծով իմոցըս կենաց.
 Թերթ մի վարդի յապաւեալ ի քոյոցդ իսկ օրերոյ.
 Իջիւեմ ասել ապաբէն ցերազախոյս ամս ամաց,
 Անցչի՛ք անցչի՛ք հանապազ, չի՛ք ծերանալ ինձ երբէք.
 Քնացէք ի բոց ընդ ծաղկանցդ ի սպառլուսպառ Թօշնելեաց,
 Է՛ ի հոգւոյս իմ ծաղիկ, գոր հատանել չի՛ք ումեք.
 'Նդ հարեալ ի նս Թեւոց ձեր, ոչ զեղցին ինչ յանօթոյս,
 Յոր զժարաւ իմ հարկանեմ և գոր լըցիս պատարուն.
 Քան զձեր մոխիր համօրէն առաւել հուր գոյ հոգւոյս,
 Եւ ի սրբտի իմ գոյ սէր՝ քան զմոռացօնս ձեր զեղուն

Թրգմ. Խ. Գ. Մ.

ՎԻԿՏՈՐ ԼԻԿՆՈՅ

Ա Ռ Ա Կ

ՃՊՈՒՌՆ ԵՒ ՄԻՋՒՐՆ

Ճրպոսան երգեալ զամառն ողջոյն
Ընդ ժամս առտար և ընդ ցայգոյն ,
Մինչ հիսիսակըտ ամեհի
Երին զբնոսիւնն Ռիկ ամայի ,
Զգաց անագան անբար ի կըսկիժ
Ըզասար սոճոյն ըսպասանալից :
Ոչ գոյր որեւէ խոսն թ Ճանճիկ
Եւ ոչ իսկ որդընն փանատիկ՝
Աւ հարկանել ըզտաղց նորին ,
Որ ի Ժողել հոսւոյ էր զոգին :
Յոգոց հանելալ յիլեաց յայնժամ ,
Թեպէտ , աւանդ յոյժ քարասժամ ,
Զարնտա Տրջիւնն զիւր դըրացի
Որ անկարօտ առտար հացի՝
Յամառնային վաստակոցն իւր
Յըզփայր յարդիւնըս Բազմաբիւր :
Մատեաւ ի դոսան յարկի նորին ,
Եւ յայնեալ զնա կողկողագին՝
Տալ ի նմանէ խնդրէր յողոտ
Հատիկըս ինչ սոճոյն յամոտ :
— Ի հոնչս ամին , ասէր , Ժոյրի՛կ ,
Հատոսցից Ժեղ կըկնապատիկ ,
Վազի ընդ գլխոյն և ըսրիսար
Երդոսեալ յանդրոսժ Բանիցս հասար : —
Սակայն ժըլասար ի դաւ ի փոխ

Ազգս այս թռչելոց յաւերժ ոսոխ ,
 Ասէ . Իբացի՛ , գլխաւն ամբ
 Ձի՞ գործեցեր յարեգգէրի .
 — Ո՛հ , երգեցի ցածրան աւարտ : —
 — Երգէի՞ր . Ժա՛ւ . կատաւեաց արդ :

Ե՛րբ է ճրջեանց քարճ աւ ի խրատ ,
 Եւ ի ճղոսաց ի պարն , ո՛վ վարտ :
 Թրգմ. Խ. Պ. Մ. Լ.Լ.ՅՈՆԴԵՆ

Բայց իր ժամանակին ամէնէն ճշմարտաւէր ու ճշմարտապէ՛ս բանասէր այս գրիչն ինչո՞վ կը փոխարինուէր՝ նոյն իսկ իրեն համակրող բանասէրներէն , և ի՞նչպէս կապրէր՝ զայս քաջ կը պատկերէ Փարիզէն Աղաթօն էֆ . ի գրած հետեւեալ տրտունջը , որուն նրման շատեր ալ գրած է իր միւս ծանօթներուն :

Սիրելի՛ ու մեկերիւ բարեկամ,
 «Վերջին թղթովս խոստացած էի ձեզի տասն և հինգ օրէն դարձեալ գրել . և կարեւոր էր գրել , բայց Պ . Արամն (1) այն օրերը Փարիզ հասնելով (ընդ որում ձեր պարկեշտասուն քոյրը տեսայ բերկրութեամբ) նայեցայ որ բաղդն ա՛յլ անօրէնութիւն ըրեր է , և գրեթէ գրելու կարիքը դադրեցաւ , որով-

(1) Ծ. Խ. Ճանիկ Արամեան տպարանապետ

հետեւ անպիտանացաւ : Այսինքն Պ . Արամն
եկած օրէն Փարիզի մէջ օրագիր մը սկսելու
դիտաւորութիւն մը ցույնելով , մտածեցի որ
դուք իրագէտ ըլլալու էք իր առաջադրու-
թեանն և ձեր ազգականութիւնն հարկա՛ւ և
իրաւա՛մբ կը պարտաւորէր ձեզ , անո՛ր մա-
նաւանդ ձեր սպասը մտաուշանել քան ինձի . . .

Ի այց իս վհատեցողն այս դէպքը չէր
միայն , որ այլով մասամբ ինձի ալ ուրախայի
էր . այս դէպքէն զատ , ուրիշներն ալ որ ձե-
զի պէս ինձի իմ օրագիրիս ոչ միայն մտաւոր
սկզբնաւորութեան մը յոյս , այլ հաստատու-
թիւն աւետեր ու փութով ձեռնարկելու խրա-
խոյս , . . . նաև պատուէր խրկած էին . անոնք
ալ ձեռնթափ եղան իրենց առաջարկութենէն ,
և ձեր ինձի՝ «Պ . Նշանն այս օրերս օրագրիդ
համար բարենշան լուր պիտի տայ ձեզի» գրած
ատեննիդ , այլք ինձի գրեցին , որ «երէցն
կրտսերոյն ծառայեացէ .» կամ «ի քաղցոյ կո-
րիցէ :» Ինձի ծանուցին որ անօթի մեռնիլ չեմ
ուզեր նէ , Մասիս օրաթերթը պայծառացու-
նելու պիտի ծառայեմ : Ինձի ծանուցին որ իմ
չնորհիւս սգիտութենէ հեռացած , Փարիզ
եկած , քանի մը թառ ու բան սորված ազա-
տագիրիս կամացն ու օգտին զոհելու եմ իմ
օգուտս : Ինձի ծանուցին որ արդէն 200 բա-
ժանորդ ունեցող օրագիրի մը քով , ես հինգ
բաժանորդ ստանալու հրաման չունիմ : Ինձի

ծանուցին որ 11 տարուան աշխատութեանս
 արդիւնքն իւթիւճեանին օրագրին մատուցա-
 նելու, և այս իրիկուն առօրեայ թերթին մէջ
 երեւելով՝ վաղն ի սպառ անյայտ ըլլալուն ա-
 կանատես ըլլալու եմ: Եւ ասոնց ամէնուն
 փոխարէն...: Ամիսը 150 Ֆրանք... Ժող-
 վողքով. բայց ես հինգ ամիս է որ կը գրեմ.
 և մինչեւ հիմայ 2 ամսական տրուած է, մէկը
 150, միւսը 130ի հաշւով, ան ալ ոչ ամբողջ,
 այլ հարիւր միայն: 150ը 130ի իջաւ, վասն
 զի կռճիկեանէն խոստումն առեր են որ ան
 ալ ամիսը 20 կամ 4⁰ Ֆրանք պիտի տայ ե-
 ղեր, ուստի իրենց խոստացած 150ին 20ը վար
 երթալէն ետեւ, ա՛մբողջն ալ չզրկեցին, միւսն
 ալ՝ ինչպէս որ պարտքը չէր, պարծանօք այ-
 լոց խոստացածը չվճարեց. լսելով թէ հարիւր
 երեսո՞՛ւն Ֆրանքի անսպառ գանձ պիտի
 գայ եղեր ինձի ամսէ ամիս: Ես թէ՛ ազգին
 գրականութեան և թէ՛ իմ անձիս ունեցած
 պարտքս հատուցանելու համար իրենց գրեցի՝
 որ ուրիշ անգամ 6000 Ֆրանքով կըրնայի
 բանասիրականս սկսիլ, 2000ը մէկ տարուան
 ապրուստիս համար, մնացորդը բանասիրա-
 կանին, և որովհետեւ իրենք ապրուստիս նախօ
 խոստացեր են, ըսել է որ գործիս համար
 4000 կը բաւէ. իրենք արդէն 3000 պատրաստ
 կայ ըսած էին, մնացած հազարն ալ ճարելը
 դժուար չըլլար: Երկու թուղթով գրեցի ես

անոնք Խ. Պ. Աղային, որոց մէկը Միքայէլին միւսն ալ Իւթիւճեանին ձեռքը ղրկեցի, և Չ ամիսէ ի վեր լուծիւն արհամարհութեան միայն պատասխան ընդունելէն զատ, Ամբրոսիոս վարդապետն ալ եկաւ յատկապէս ինծի ծանոյց որ Խ. Միքայէլ աղան հօրն առջին բառարանիս (¹) տպուած թերթերը քննելով՝ պատուական գտաւ և խոստացաւ որ տպագրութեան համար իր բաժնին ինչ որ առաջարկենք՝ սիրով հատուցանէ :

Ահաւասիկ, սիրեցեա՛լ բարեկամ, ինծի պատահածները. — Ես ասոնք ձեզի կը գրեմ մտերմաբար, վասն զի Ռափայէլեան ոմն այս անգամ Պոլիսէն դարձած ատեն իբրեւ ի լրոյ հաւաստեց՝ որ դուք ձեր գրասիրական նախանձայուղութեամբ ինծի համար ըսած էք եղեր թէ. «այն մարդուն ապրուստն ապա-

---

(¹) Իր բազմաթիւ ձեռագիրներուն մէջ չտեսանք այդ բառարանը: Մահուընէն ետեւ իր գործերը տեսնելու և զանոնք խարրալելու կարի՛ նախանձայոյզ պարոններուն վրայ՝ բաւական պատասխանատուութիւն կայ այդ ձեռագիրներու և ուրիշ յիշատակներու անամփոփութեան մասին: Միսաքեան կշռադատ բառագէտ մըն ալ էր, բառերունէր որ բառարան կարծէին: Գրագէտներու մէջ քանի մը տարի վէճ քշեց Պոլիս Թէ ԿՅԷԹԷ բառին ի՛նչ ըսելու է, և այդ բառին համար այն աստիճան պիտակցուցին հայերէնի ոգին՝ որ մինչեւ Բէկ-Բոյժ ըսող գրագէտ եղաւ: Միսաքեան շինեց յանկարծ՝ իր հաշտ մէկ վայրկեանին՝ «Կ-Ե-Թ-Է» բառը, և ըստ ոչ իր սովորութեան բերանացի հաղորդեց քանի մը ծանօթներու:

հովելու է որ խաղաղ սրտիւ աշխատի : Ահա մատուցուած ապրուստն ու խաղաղութիւնը . կողակիցս կուզեն որ էշ վարելու մանկունք հանէ իրենց : Իմ տքնութեանցս երկունքն Իւթիւճեանին չե՛մ տար որ տառապեցունէ ու իր գրածներուն հետ . . .ը դրկէ : Կա՛մ մնայուն և ընթերցանելի տպագրութեամբ կը հրատարակեմ գրածներս և կամ Պոլիս գալէս առաջ՝ օրագրաց մէջ հատուած հատուած ճարակ տալէս ետեւ , ամէնն ալ կրա՛կը կը դնեմ : Ի զուր գրեցի ապաշնորհներուն թէ՛ երաժշտական ընթերցանութիւնն ազգին դպրոցաց մէջը մինչեւ հիմա մուտ գտած չէ . հա՛րկ է անոր սկզբունքն այրբենարան մը տարածել , և նոր դրութեան նշանագիրները Պոլիս չգրտնրւելով՝ ես ասիկայ Փարիզ միայն կըրնամ տալել : Ի զուր կը խնդրեն և կըսպասեն ծառօթ բանասէրներն ի վրայ գրած երազիս , որ Հովիկեան խեղճ Նիկողոս աղային ներշնչութեամբը ծնած ըլլալուն , ընդ վայր Չանացի իր կենդանութեանն ատեն հրատարակելու , և ընդ վայր Չանացի յետոյ ալ իր յիշատակին նուիրելու :

Ի՛նչ մտիկ ըրէք , ազնի՛ւ Աղաթոն , այս ամբամ յոյս չի կա՛յ , ազգին առաջին համարեալ գերդաստանը գրականութեան և գրագէտին ասանկ օգնելէն ետեւ ես յանձն առած եմ և կուխտեմ յանուն Աստուծոյ ,

իրենց դրանն առջեւ մահաշրեպի ծախել, և
ո՛չ գրականութիւնն և ո՛չ գրագէտը գովիչ
չնթութեամբ առտակասպաս գերի ընել: Ե-
րեք տեսակ մէկզմէկէ մեծ պզտիկ բոլոր գիր,
երեք տեսակ նօտր գիր, ինը տեսակ ալ եր-
կաթագիր այբու-բէնի մայր պղինձ ունիմ, ա-
մէն զուգագրօք և նշանագրօք հանդերձ:
Բոլորագրաց ինչպէս և նոտրերուն առաջինն,
Շահ. Կարապետ վարդապետի տպած գիրքե-
րուն գիրին նման է, երկրորդն այն գիրին ու-
վենեակի օրացոյցին գիրին միջակն է, որով
գեռ ուրեք բան տպուած չի կայ. երրորդը,
Վիէննայի մէջ Գաղղ. բառարանին մանր գրոց
չափովը շինուած է, որ քերականութեանս (1)
ու. սրամտքամութեանս աղիւսակներուն տը-
պագրուելուն համար ճարած էի, Վիէննայի
վանքը մէկ մայրը կամ մաթուիսն կօթը Ֆրանք
կուտայ, այն հաշուով իմ քովս կղած դիրերը
որ կատարեալ ազգայնն մը կը կազմեն, հինգ
վեց հազար Ֆրանքի բան կըլլան. առաւելէն
կտու. ընել տրուած ուղղագրութիւններովն
2400ի մօտ կղած է. 2500 կըրնաքնէ ջանա-
ցէք, չըլլար նէ, 2000 Ֆրանքի ծախելու
փոյթ ըրէք յանուն մարդասիրութեան և բա-
րեկամութեան: Սասգիւղցիք որ թատր հաս-

---

(1) Այս ձեռագիր քերականութիւնն ալ անյայտ է, որ
անշուշտ անբողջ մըն էր միւս ամբողջ ձեռագիրներուն
մէջ, Գ. Մածո՛ւկ:

տատելու. չափ յառաջամտութիւն ունին, ան-
շո՛ւշտ շատ չքեր դպրոցին տպարան մըն ալ
կը հաստատեն: Իմ գիրերս իրենց համար
դիւրագնի ստացուածք մը կըլլան, և եթէ
դուք ալ վաճառելու խնամք ընէք՝ մեծ չար-
եաց և մեծ գայթակղութեանց խափանարար
բարերարութիւն մը ըրած կըլլաք: . . . . .

Թուղթիս պատասխանը գրել արժան հա-
մարէք նէ՛ ուղղակի փօստայով ինծի դրկեցէք
Ռիւ տիւ Փօպուռ Մօնիառա ՎՅ. . . Ամենայն
վստահութեամբ այս գործը ձեր ուղղասէր
եղբայրասէր բարեկամութեան խնամոցը յանձ-
նելով՝ մնամ միշտ բարեկամ

Խ. Պ. ՄԻՍԱԲԵԱՆ

Ասոնք այսպէս: Եւ մենք՝ թերեւս քիչ մըն
ալ տաղտուկ պատճառելով՝ փոխագրեցինք
հոս այս մանրաբան նամակը, որպէս զի իր
գործնական յօժարութեանց և ձեռնարկու-
թեանց վրայ ինքնախօս գաղափարներ տուած
ըլլանք:

Ֆրանսական սապետային ուղղամտութեանց
և արձակ բերումներու մէջ սնանող Պուէտին
այս յայտարարութիւններն՝ արդարեւ դառնա-
պէս իրաւացի են, նկատելով իրերը սոսկ վար-
ժապետական կամ գրական հայեցուածէ,
մանաւանդ նկատելով Ֆրանսաբնակ այդ հայ-
եակներով: Բայց միւս կողմէն պէտք է դի-

տել որ պանդուխտը՝ չէր գիտեր թէ այն ատեն Պոլիս զբաղիլ սկսած էր ուրիշ բանասիրականներով . նորէն կը յուզուէր հինի նորի խնդիրը . թուականն 1861ի կը փոխուէր : Իր առաջին համարած գերդաստաններն ալ հետզհետէ իյնալու վրայ էին ժամանակներու բերումով : Նորլեզուեաններու և հին գրաբառեաններու , գղերի և աշխարհականի կըզուլտուքներուն վրայ՝ եկած ուղիսօրէն բարդած էին կանոնադրականներու և հակականոնադրականներու , լուսաւորեալներու և խաւարեալներու կուսակցական ուժգին վէճերը : Յրանաայէն դարձող նոր բանգէտները՝ գլուխ կեցած նոր երիտասարդութեան մը՝ վերոյիշեալ յարանուանութեանց ներքեւ հին բանգէտներուն հետ սկսած էին բախիլ նախ թերեւս հանրասիրաբար , ապա տակաւ անձնասիրօրէն և յաղթասիրաբար . ճարճատուն ճառերու և գաղափարներու մը հետ մուտ կը գտնէին՝ կարի բարեմարդիկ և երկիւղած կազապարներու մը վրայ ձուլուած հին վարպետ հայերուն մէջ՝ յախուռն գործունէութեան , կոտորող թափող յառաջադիմութեան , հայրատեղութեան իսկ ձգտումներ ու արարքներ , որոնց կարի՛ թոյլտու աչքով նայեցան ժամանակին գործի գլուխ կեցող Լուսաւիճակները :

Այս շուսաւիճակերուն գլխաւորներէն էին

Սերվիչէն էֆէնտին , Աղաթոն Գրիգոր էֆ . ն ,
Ն . Ռուսինեան և այլն , որոնք՝ մանաւանդ
Նրուսաղէմի վանքին ներսէն դուրսէնի կը-
ռիւներուն ատեն՝ կարդալով իրենց հին շու-
ռակից Միաքեանին ներսէնեան խաւարեալ-
ներուն խելքը գովող գրուածները՝ դանակի
պէս կտրուեցան և պաղեցան իրմէն . և թե-
րեւս ասոր համար բոլորովին ալ երեսէ ձգե-
ցին զինքը , մանաւանդ որ քանի մը հին մե-
ծատուն ընտանեաց մէջ Միաքեանի համար-
ձակագործութիւններն ալ աղէկ անուն մը
թողած չէին հինէն ի Պոլիս իր վրայով , և
այդ ընտանիքները վրէժխնդի՛ր ալ էին իր-
մէն : Ասով՝ ժամանակին երկու ահագին կու-
սակցութիւններէն՝ ո՛չ խաւարեալները կըր-
ցան վերջին սէր մը ունենալ հին լուսաւոր-
եալ Միաքեանին վրայ , ո՛չ ալ լուսաւոր-
եալները կըրցան իրենց առաջին ջերմ սիրոյն
վրայ մնալ խաւարամէտ իրենց Միաքեանին
վերաբերումով : Ասոնցմէ դատ՝ ունէր ի՛նք
ալ թերեւս իր աւելի ծանր հին յանցանքնե-
րն և իւր մռուտ արամաքանութեան հետե-
ւանք պաղութիւններն՝ որ ազնուական շու-
ռամիճներուն ցուրտ կը բերէին : Կուսակցու-
կան ծայրայեղութեանց մշուշին մէջէն ալ՝
անկարելի էր՝ հինով նորով բարեխառնեալ այդ
մարդուն (ինչպէս կախորժինք ճիշդ կըշուա-
դատած ըլլալ) ճիշդ ու բարեդէտ խորհուրդ-

ներուն միջին գիծը տեսնել . անկարելի էր նաեւ՝ Պոլսոյ միջավայրին ընթացիկ պտուտաւոր հոսանքին բռնուած դաս մը վարժապետներու գրագէտներու և բանասէր եւնաֆներու՝ աննախանձ դիտել զարգացած կարող և ազնուաշուք անձերու կողմէ Միսաքեանի ընծայուած տեսական բացառիկ յարգը . իրեն եղած պատուադիր յորդորները կը զչարեցունէին այդպիսիները . աւանդական ձեռնածիգ ընկերչակութիւններն ալ քիչ չէին խրաչեցուներ այդ անայիպ մարդը , որ իր արտակարգ աշխատութեանց մասնակից ո՛չ ոք կընդունէր : Քանի մը համեատ ու ամեհայնիւ համակիր բանասէրներու փափագն ալ՝ չէր կըրնար օժանդակել իր կարի վերացական ու բանաստեղծական իղձերուն : Գրականութիւնն ի հարկէ , մանաւանդ ի պատահմանէ , իրենց շահավաճառի գործիք ընող անփորձ ալ հնարագործ մարդիկ ալ՝ իրենց սովորեալ քսութիւններովն և քարընդոտնողութիւններովը՝ բոլորովին ձեռնթափ ու հմայաթափ կընէին այդ աննկուն դադափարամարդը , որ յամառ ալ էր իր ծաղկաքաղ սկզբունքներուն մէջ :

Այսպէս , յիրաւի կամ յանիրաւի , լքուած և խաբուած ալ իր Պոլիսի բարեկամներէն . յուսահատ աղէն և չկըրնալով դառնալ ձախին , խաբուած իւր վերացական խորագի-

տութեամբն ու չկրրնալով խաբել իր կարգին՝ պանդուխտն իր ապրուստին համար կուտար ինքզինքը ձեռնարուեստական գրազումներու . ա՛լ ոչ ինչ ունէր եկամտա՛նով՝ բացի կռճիկեան էֆ.ի կապած մէկ համակրական ամսականէն : (1)

Լուսանկարի աշխատանոցի մը քրեքարստդէօսն եղած էր , և իր պարապոյ ժամերուն անշշուկ կը հետեւէր գրական մեծ շարժումներուն : Վենետիկի ջոջերն ալ՝ գիտնալով իր բանասիրական արժէքն ու հայկաբան կորովը՝ կը պատուէին զինքն իրենց այցելութեամբ ու մտերմական յարաբերութիւններով : Հ. Արսէն Հ. Եղուարդ և ուրիշներ՝ յաճախ բաց այցելութիւններ կուտային իր Փարիզի դիոգինեան սենեակը : Իբրեւ ճաշակ այս պատուական յարաբերութեանց՝ կուտանք հոս նաեւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզի մեղմիկ գիրը , զոր զրկած է Պուէտին՝ Վիրգիլիոսի հովուականին առաջին գլուխին ձեռագիր թարգմանութեանն հեա .

«Քրիստոսասիրի և սիրեցելոյ Պ. Միաքայ Հայոց բանահիւսի , ի Քրիստոսի նուստ ծառայէ յԵղուարդայ Արքեպիսկոպոսէ խնդալ :

«Զցանկալի գիծս մատանց Ձերոց մտադիւր վերածութեամբ ընթերցեալ , զուարճա-

---

(1) Ըստ Վսեմ. Տօքթ. Մ. Խորասանճեան էֆ.ի

ցաք ոչ սակաւ ընդ կիրթ ախորժակս Ձեր և ընդ դարգացումն բանասիրութեան ի մերազնեայ գրոհի, ածեալ զմտաւ զի եթէ առ մեօք քերթողահայրս մեր⁽¹⁾ վերակենցաղէր՝ ոչ ևս բողոք զանուսումնասիրութենէ համազգեացն հարկանէր: Այլ ի Ձեզ թէպէտ և բարութիւն արտի զանցեալ ի դրուատիան՝ ի պատկանաւոր խրախուսանս անդ՝ առաւել քան զարժանն զանձնասիրութիւն մեր փայտիայէ, որ հազիւ զթարգմանչի քերթողաց ոչ անձահապէս կրբեմք զանուն՝ թերեւս լնաւ իսկ անժանօթի ի հայկազնեանն ի Պարնաս, սակայն շնորհ ունիմք սիրոյն որ զմեզ անդր վերընծայէ:

«Արդարեւ զօրինակ առաջնոյ հովուերդութեանն ոչ առ գերարգոյ Հ. Բագրատունի՝ այլ առ խնդիր քուորդեկին մերոյ յղեալ էր, և հօր Բագրատունւոյ ի նմանէ զայն առեալ և ապա առ նա ինքն դարձուցեալ իցէ, և ոչ զանիրաւս առ ձեզ պատճառեալ. այլ մեք ահա զհաւասար նորին աստանօր յաւերումք առ ի լրումն ուսումնասիրիդ եւեթ ըզձանաց, զի մի՛ նախ քան զուպագրութիւնն հատուկտիր ինչ մեծի քերթողին տալք ի ձեռս յածիցին:

«Յանկալի և մեզ տեսութեանդ Ձերում հանդիպել, և եթէ ի գալստեան Ձերում չյաջողեալ՝ ի դարձին յուսամք թէ յաջողեսցի:

---

(1) Մովսէս Խորենացի:

այլ այժմէն իսկ զվաստակ և զմեծարանս մեր
արժանաւորիդ ընծայեալ՝ ողջ լինել Ձեզ մաղ-
թեմք շնորհիւ Տեառն : »

Ի Հռոմ

Հ. ԵՂ. ԱՐՔ. ՀԻՒՄԻՒԶԵԱՆ

Շիրակայ շնորհալեզու արքեպիսկոպոսին
սիրահարն ու հետեւողն էր ինք ի հայկաբա-
նութեան . Արքեպիսկոպոսն ալ հետզհետէ հա-
մակրեցաւ իրեն : Խ . Պ . Միաքեան՝ Հիւր-
միւզեանի ծաղկեայ ու ներդաշնակեալ գրա-
բատին ջերմ պաշտօնեայ մը եղած էր , թէ-
պէտ և ինք ունէր աւելի՛ ջղուտ գրաբառ մը
արեւելեան : Մանաւանդ իր ոտանաւորներուն
մէջ՝ ամէնէն շատ մօտեցած է մեծ Թարգմա-
նիչին վճիտ ոճին . անոր համար ալ յարգուած
է միշտ փափկաճաշակ գրաբառագէտներէն :
Անդամ մը՝ երբ ի՛ր իսկ Գերպ . Հիւրմիւզի
յանդիման կը կարդար իր ձեռագիր տաղերէն
մին , քերթող Արքեպիսկոպոսն ու իր փոք-
րաւոր հետեւողը խանդաղատանքով կը վկա-
յեն՝ թէ ինք յաջողած է ամէնէն աւելի մեր-
ձաւորութեամբ մրցակցիլ հիւրմիւզեան գե-
ղապարտյր ոճին . կը յաւելունք մենք ալ՝ թէ
այդ փափուկ ոճին վրայ ինք աւելցուցած էր
կարեւոր ինքնութիւն մը , խմաստներու աշ-
խարհիկ առատութիւն մը , սեղմութեամբ
կշռուած , և կորով մը սեպհական՝ բաւական
տարբեր հիւրմիւզեան տաղերու նմանութեանց
և սեթեւեթեալ նազանքէն :

1861էն մինչեւ 1871 գրեթէ ոչինչ հրատարակած է. Փարիզի մէջ այդ տասը տարին իրեն համար լուռ աշխատութեան միջոց մը եղած է. գրել, կարդալ, լուսանկարել, դիտել, օրինակել, առաջնորդել երիտասարդութեան և առաջնորդուիլ Ֆրանսայի մեծերէն՝ հանրապէս ասոնք եղած են իր զբաղումներուն բովանդակութիւնը: Այդ միջոցին Պոլիսի հետ իր կցորդութիւնքը կարի ցանցառած էին, և հին Պոլսեցիներուն տեղ անցած էին նորեր, որ կարի նոր և տաք խնդիրներով զբաղած՝ ա՛լ դուն ուրեք կըրնային յիշել նոր-հին Միսաքեանը: Փարիզի մէջ ալ քաւական շատցած էին Հայերն և կըրնային Միսաքեանի կարօտը լեցունել իրենց զուարթ տեսութիւններովը: Իր մենարանն ալ հոն՝ ընդարձակ վերնայարկի մը սրահն էր, բաժնուած քանի մը արուեստական սենեակներու՝ իւրակերտ զուարճալի անջրպետներով, որոնց մէջ էին իր մատենադարանը, իր աշխատանոցը, իր ճեմարանը, իր բակն ու պարտէզն ⁽¹⁾ և հաւնոցը:

Թռչուններու և հաւերու սիրող մըն էր ինք. իր ծանօթներէն մին կը պատմէ՝ որ օր մը տեսած է Միսաքեանը Փարիզի փողոցներուն մէջ արտմագին և արտասուլթոր՝ որ

---

(1) Սրահին մէկ անկիւնն հողայատակեալ պարտէզ մը շինած էր:

մանքոյին տակն առած մէկ հիւանդ իր հա-
ւիկը, կը տանէր զայն յատուկ բժիշկի մը :
Ասոր նման շատ խանդաղատելի և զուար-
ճալի մանրավէպեր կը պատմուին իր փարիզ-
եան կենցաղին վրայ . հոն անցուցած է, կըս-
ուի, Պոլիսի երիտասարդական վարքէն բա-
ւական տարրեր վարքով ալ կեանք մը : Այդ
մանրավէպերն ալ կը թողունք ուրիշի մը
պատմել :

Միջոց մը էա . Տիւրքիէի կողմէն կառա-
ջարկուի իրեն հայ լեզուի ուսուցչութիւնը
Քուէժ տը Յրանաի մէջ . բայց այն ասուն Փա-
րիզ գանուող լեզուագէտ հայ քահանայ մը
մէջ նետուելով՝ կառաջարկէ ինքզինքը : Ա-
սոր վրայ Միսաքեան կրա՛կ կտրած՝ ծանր
գիր մը կը գրէ Պոլիսի պատրիարքին, որուն
մէջ կշտամբանքով յիշելով այս անիրաւ ոտըն-
ձրգութիւնը՝ կը յայտարարէ թէ գիրքերը
ծախելով Մարսիլիա և անկէ նսնա պիտի
անցնի՝ ինքզինքն նմպեղօկղի պէս հրաբուղ-
իսը պիտի նետէ : Արանութիւն ամենի՛ և
արժանի՛ հոմերական դիւցազներուն :

Փիլիսոփայական հետաորական ու քիչ մըն
ալ բժշկական և անդամահատական (որմէ չէր
ախորժեր) դասերու հետեւած է իր պարապոյ
ժամերուն, այլ նախընտրած ճիւղն եղած է
միշտ հայ մատենագրութիւնն և բանաքննու-
կան ու մատենագիտական արուեստն առ հա-

ասրակ : Փարիզի պուֆիսիստներուն մեծ մասը
ճանչցած և ամէն շարաթ ցանգորդած է ա-
նոնց Միսաքեան՝ պրպտող կրկտող հետաքրն-
սութեամբ ու մատենամու շուայլութեամբ :
Կըսուի նաև թէ վայելած է ժամանակակից
քանի մը Եւրոպացի նշանաւոր գրագէտներու
բարեկամութիւնն ալ . թէ իր յորդորումովն
Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ թարգմանած է մէկ
քանի գրաւու հրաշակերտներ , մանաւանդ
Պօղ Վիրգինէն , ⁽¹⁾ թէ Հ. Սարգիս թէոդոր-
եանի 3 հատոր Մուրատեան վարժարանի
պատմութիւնը տպագրուած է իր ձուլել
տուած գիրերովը , թէ Փարիզցիք իր վարած
մենիկ ու ինքնաբաւ կենդանին արտակար-
գութեան համար՝ մատնանիշ կրնէին գինքն
«Ահա հա՛յ փիլիսոփան , հա՛յ Լամարդինն ը-
սելով» , թէ . . . . .

Բայց այս և ուրիշ շատ դրոյցներ , որ ի-
րարու ներհակ բաներ ալ կառքերեն , չեն կրր-
նար՝ գէթ նոր սերունդին՝ ներկայացուանել
մարդուն վճռական նկարագիրը , մինչեւ որ
անձամբ չներկայանայ ինք մեզի իր բովան-
դակ երեւոյթներովն՝ առտնին ու գրական :
Պէտք է Պոլի՛ս գայ Միսաքեան , որպէս զի
տեաններ շոչստիներ գինքը , խօսի՛նք իրեն
հետ , խօսի՛ մեզի հետ :

(1) Պէնսարտէն տը Սէն. Բիէռի այս սիրուն զոհարը
Թարգմանած է գրաբուրի Կ. Ս. Իւժիւճեան ալ՝ դարձեալ
Միսաքեանի թելադրութեամբն և սրբագրութեամբ՝ Հիւր-
միւզեանէ շատ առաջ : Մենք տեսած ու հաւնած ենք այդ
ձեռագիրն ալ Կ. Պոլսեցի Թարգմանիչին քով :

Գ. ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեւտոնեան պայքուը. — Միսսֆեան պաշարեայ եւ հրակիւրի բռնուած. — Ողբն ի Փարիզ. — 1871ի ահաւոր անկուը եւ Պոլիսի Հայոց վիճակը. — Ռուսիան՝ ի Փարիզ, Ռուսիան՝ ի Պոլիս. — Իր ընդունելութիւնն հոս. — Միսսֆեանի գաւակները. — Մասիսի խմբագիրը. — Շուք կիշնայ իր պատանֆէն. — Իր Գորտակնամարտը. — Փիլիսոփայ մարդուն պատկերը, վեր դարոցը. — Թեոդորու Զօրայեան փիլիսոփան. — Պուէտը. — Իր Ա. դասը. — Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ եւ Անաֆարսիս. — Աշխարհաբառէն դէպի գրաբառ. — Միսսֆեանի ակադեմիական վերոնքը. — «Զե՛ն կարդար կը գըրեն, չգիտէ՛ն դաս կուտան» . — «Սկիւտարի հողն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկայ» . — Միսսֆեան երեսփոխան եւ ասեկապէտ. — Իր կեկցաղն 1885էն սսդիկն. — Իր ժամադրաւիւրը. — Իր սպրանֆն ու սարագը. — Միսսֆեան Հանի-աղայ. — Տեղական ու հոգեբանական պատճառադիտութիւններ. — Իր սրահն ու սեկեակը. — Իր մարդասեցութիւնը. — Իր ծերութիւնը. — Ինֆ Տարուիկականութեան յարած. — Հիւանդութիւնը. — Վախճանն եւ յուդարկաւորութիւնը. — Սկիւտարն եւ Սկիւտարցիկն. — Իր Պարբեկոպէն ու Պակթոնը. — Վերջաբանական բուն ծեսութիւններ :

Գ.

Կը հասնի վճռական թուականն 1870 : Տեւտոնեան հուրին նախկին պայթումէն իբր ամիս մը ետքը՝ Միաքեան իր Նոր Բաքեշունին հետ կը պաշարուի իր սենեակին մէջ՝ իր սիրական մատենաներովը, իւրակերտ բուրաստանովը, թռչուններովը, հաւերովը, իր երազներովը, յոյսերովն և պատրանքովը : Իբրև դիտող ու պատմագէտ մը չէզոք, ինք օրերով առաջ՝ հակառակ Փրանսացիներուն սկզբնական աղաղակներուն՝ կռահած էր այս աղխտաւոր պաշարումը . մինչ Փարիզցիները կրայ ու բոց կտրած ա պե՛րշե՛ն ա պե՛րշե՛ն կը գոչէին, ինք նախատեսելով առաջիկայ սովը՝ պաշարած էր բաւական ուտելիք, գլխաւորապէս օթեկ հացի կտրմբած շերտեր ու քահի՛ն հեշվաար՝ պատրաստուած դարակներուն վրայ : Եւ անոնցմով էր որ շարաթներով կը կերակրուէր՝ մինչ նքթեալ ամբոխն անաուրբ կատուներն եւ մուկե՛րն անգամ կը մաշէր կո՛յր կատաղութեամբ : Բայց քիչ մնացած էր որ այդ պատմական պաշարումը տապալէր զինքն ալ ռումբերուն ներքեւ . վասն զի երկրորդ շարթուն մէջ՝ ինկած էր իր քովի սենեակը խոշոր հրանիւթ մը, և կործանելով առաստաղը՝ ձգած էր բովանդակ յարկը ահ

ու դուրի մէջ : Այս դէպքի մէջ դէպքն է՝ որ առիթ տուած է իրեն յօրինելու իսկոյն քերթուած մը , որուն մէջ կը նկարագրէ պաշարումին խատուեթիւնն և շուրջանակի աւերը բարեւական , իր դժբաղդ վիճակը ճակատագրեալ , Ֆրանսացիներուն զայրագին խուճապը , Փարիզի բնակից մուշեթիւններն և փարիզցիներուն զեղծ վարքը՝ պաշարումէն առաջ . հո՛ն է՝ որ երբայեցի գուշակի շեշտերով կը կշտամբէ իր երբեմնի պաշտած յեղամիտ Ֆրանսացիները : Գրեթէ բոլոր Հայերն ալ փախած էին Փարիզէն . սակայն ինք՝ Ֆրանսացիներուն զուարթ և երջանիկ օրերուն երբեմն ուրախակից՝ կուզէ նաև աքիլլեան կարեկցութեամբ մը թշուառակիցն ըլլալ անոնց , և կը մնայ հոն՝ թերեւս մեզի անծանօթ ուրիշ պատճառներով ալ :

Այսպէս պատեալ պաշարեալ Միաաքեանի ալ փարիզեան վերջին օրերը՝ գերմանական մուխերով աւելի կը մթագնին կը խաւարին , ամէն յոյսի հետ խորատուզուելով հեղեղեալ խառնակութեանց մէջ , որոնցմէ ազատիլ չէր հնար բայց եթէ համբերութեամբ և պատեհական փախուստով մը :

Ամէն բան լմնցած էր 1871ին : Այդ ահաւոր անկումէն ետքը՝ Միաաքեան սկսած էր նկատել գաղիական հուշակեալ մեծութիւնն և գիտութիւնը ճշմարիտ փիլիսոփայութեամբ մը ,

սոսկ մերկ աչքով, առանց խոշորացոյցի, առանց ակնոցի անգամ:

Տարիքը լեցած, իր հին բարեկամներէն ոչ ոք մնացած, իր հին ծրագիրներն յանկարծակիի եկած, հրապարակն անձկացած՝ յետին ա՛խ մը կը փրթի ընկրկեալ սրտնեալ և ճարահատեալ պանդուխտին ներսէն, ու աչքն Արեւելք կը դարձունէ: Ա՛լ դառնալու է Պոլիս:

1871ը Պոլիսի հայերուն ամէնէն բեղմնաւոր տարիներէն էր. գործօ՛ն, խօսո՛ւն, սրբագրեա՛լ, խարրալեա՛լ: 1860էն ի վեր ամէն բան առած էր՝ տակաւ յառաջատու թեամբ՝ նոր և աշխարհիկ գնացք. կերպացած էր խօսողներու կանոնաւոր շարք մը և խօսելու կանոնեալ լեզու մը. հին կռիւները, կուսակցական մռայլ ու տգէտ վէճերը՝ գէթ առերեւոյթս՝ խափուցուած էին հարթ համերայ-խու թեամբ մը. միայն Ֆրանսական անկումեալ՝ բուսական ցնցած էր նմանող նոր երիտասարդներուն պատրալից խելապատակները, ուր 19-20 տարիէ ի վեր դարիլ սովորած էին՝ Ֆրանսական մատենագրութեանց ու փիլիսոփայութեանց տեսիլներուն հետ՝ Ֆրանսական պոռոտագոյն անուրջներ խիզախ պարիկներ և յախուռն կիրքերու արդիւնք յախուռն սկիզբներ: 1860ի առաջնորդող սերունդը՝ դեռ մասամբ գործի գլուխ կանգնած՝ կը

խրախուսէր նորահաս երիտասարդներն՝ իր ազդեցութեամբ ու չափազանց թոյլտուութեամբ (tolérance)։ Օրագրութիւնն՝ հիներէն ու նորերէն կը բանէր ժամանակին կարող ձեռքերուն մէջ, Մասիս, Փոսնջ, Օրագիր, Մանգուսե, Մեղու օրուան թերթերն էին, ու կը կարդացուէին իւրաքանչիւրն իր գոյնին մէջ՝ պահպանական, կղերական, համարձակ, զաւեշտական և այլն՝ մանրամասնութեամբ Ֆրանսականին եթէ ոչ էութեամբը գէթ երեւութեամբը ճշգրտատիպ։ Եւ այս կեանքը Ֆրանսականաց Միաքեանին ալ չսիրած բանը չէր։ Այդ նմանող զարդացումին ձայնը՝ մասնաւոր հեւուէն՝ շատ անուշ հնչած էր իրեն, անո՛ւչ այնքան, որքան դառնացած էին իր շուրջի որոտող ձայները։

1871ին վերջերն է՝ որ կը ժամանէ Մարտիլիայէն Պոլիս՝ նոյն պարզ և փիլիսոփայ տարազովը, որով կապրէր Փարիզի մէջ՝ հեռն առած մինչև իսկ իր Չ՛է տարուան Ֆեարբանք։ Երկու հազարի մօտ գիրք ու ձեռագիր բերած էր հեռն և երկու կառքի չափ սարուփարթայ, որոնց ամէնուն անօրէնն ու խելք հասցունողն ի՛նք եղած էր ու ի՛նք պիտի ըլլար միշտ՝ ասեղէն մինչև թելը. ստուգիւ, կենցաղին նայելով, Ռոպէնսո՛ն ի Փարիզ Ռոպէնսո՛ն ի Պոլիս։

Նոյն օրը ժողով կար, կըսեն։ Ժողովա-

կաններէն իր ծանօթները գալուստն իմացածնուն պէս՝ կը փութան հետաքրքրութեամբ դիմաւորել զինք, և հարեւանցի թօթուրտուքէ մը ետեւ՝ բերել ժողովին սրահը ուր չնայելով իր նժդեհական արտաքինին, կրնան իրեն պատուալից ընդունելութիւն մը: Երկրորդ օրն այցելութիւն մը կուտայ Օտեան Պօղոս աղայի բանասէր որդիին. հոն կը գըտնուի նաև Գեր. Մկրեան Տ. Յովհաննէս հայրը: Միաաքեանի մեկնելուն վրայ Օտեանի որդին ՉՅ ոսկի Մկրեան հօր կուտայ՝ որպէս զի նոյն ժամուն Պուէտին յանձնէ ի ծախս իւր նախաաղատրատութեանց: Ճամբան հանրակառքին մէջ շատ կըստիպէ քահանան Միաաքեանն՝ որպէս զի ընդունի նուէրը, բայց անհնար կըլլայ իր հաճութեամբն ընդունել տալ. մինչև որ հարկ կըլլայ բռնի գրպանը լեցունել:

Այնուհետև իր համբաւն անդրադառնալով բաւական խորունկ աչքերէ, կըսկսի տարածուիլ մանաւանդ գրագէտ ըսուած դասին մէջ. «Տեանե՛նք, ներկայանա՛նք, խօսի՛նք հետը» կը շնջեն անկարծ սիրաբար, բայց մեր նորեկն այն տեղուանքը չէ շատ: Մէկ քանի շարաթ հիւր կըլլայ Ակիւտար, Իճատիյէ, Իւթիւճեան կարապետ էֆէնտիի տունը, մինչև որ իր ծնած թաղին եկեղեցապատկան պանդոկին մէջ կը սլատրաստէ սենեակ մը, ուր և մնաց մինչև վերջը:

Սասգիւղի կրակ ու գրագէտ երիտասարդութենէն, իր հին բարձրաստիճան աշակերտներէն, Պոլիսի հայ իմացականութենէն կարեւոր խումբեր հետզհետէ կայցեն կը տեսնուն ու կը շօշափեն փիւնիկ մարդը, որ անզանազան (indifférent) պարզմտութեամբ կը տեսակցի ամէնուն հետ՝ դեռ բաւական վառ Փարիզի համարձակ տեսիլներովն և յիշատակներով, մինչև որ կը լուծուի ի՛ր ալ պատրանքը, մինչև որ կը խմէ բիւզանդական ջուրը :

Լուր կեղնէ նաև իր ազգականներուն մէջ թէ Միսաքեան կարգուեր է, զաւակներ ունեցեր է, ու այդ զաւկըներովն եկեր է Փարիզէն (այս լուրն ինք հանած էր) : Կերթան անձկութեամբ և կը հարցունեն զաւակները . — Զաւակներո՞ւս, ահաւասի՛կ : Եւ կըսկսի ցուցադրել իր բազմեղբայր գիրքերը :

Դարձեալ աղէկ չգիտենք՝ ի՛նչ խօսակցութիւններ տեղի ունեցած են Մասիսի հին խմբագիրին տունն և ի՛նչ եղած է գլխաւոր պատճառն՝ որ այնքան երկարամեայ բարեկամներ այնքա՛ն տարակարծիք գտնուեցան ապա իրարու և թշնամացա՛ն իսկ, մինչև որ այդ գրական ու անձնական քակտունն՝ եղաւ գլխաւոր պատճառ Միսաքեանի պոլսական ճախողուածներուն ալ :

Մասիսի խմբագիրը բաւական ստիպած

ըլլալու է թարմ թարմ հրապարակ նետելու համար իր հին երէցը, որ մինչեւ ետքը պընդած ու չէ դիջած՝ գէթ տարի մը հեռուէն ազգին վիճակն ուսումնասիրելէն ետեւ գործի սկսելու խորհուրդով : Դարձեալ՝ Միաքեան բաւական անշողութիւն յանդիմանութիւններ ուղղած ըլլալու է, ըստ իր սովորութեան, Կ. Ս. Իւթիւճեանի՝ գրական քանի մը խնդիրներու և անձնական պարագաներու համար, որ բնական տարածայնութիւն մը կը ձգէին քառորդ դար մը ամուրիարար Փարիզի մէջ իմաստասիրողի մը և քսան տարի ամուսնական կենցաղով մը Արեւելքի Հռոմին մէջ գրողի և գործողի մը միջեւ :

Միաքեանի պայճանադրած այդ տարուան պայմանաժամն՝ համառօտեցաւ, սակայն, բաւական ձախորդ կերպով : Ժողովէն, օրագրութենէն, թաղերէն այդ անձն իրենց կողմը քաշելու համար բան չմնաց որ չընէին . սակայն ինքը դեռ ինկած չէր իր հին անմէտ չէզոքութենէն, ու թարմ և հզօր համբաւին գլտակցութիւնը՝ բաւական ուժգնութեամբ անխախտ կը պահէր դինքն հոն :

Իր նախնի ծանօթներուն տեսական ազդեցութեան ու համակրութեան գաղափարը՝ դեռ հզօր կը պահէր իր Ֆրանսական անձնասիրութիւնը, իր հաւարձակ անձնախառնութիւնը, որ յաճախ ալ անմտորդաշնակելի հը-

պարտութիւն մը կը ջամբէին իր քիչ շատ փիլիսոփայական (իր իսկ լատով) միտքին : Կայի՛ն այդ հին ծանօթներուն մէջ այնպիսիներ ալ՝ որ՝ քսան և չորս տարուան ծոյլ տարակացութեամբ՝ կը տարուբերէին Միաքեանի խմացականին ու բարոյականին հակոտն վիճակի մը մէջ, ու ինք իրաւօճնք ունենալու էր անոնց շատ երես չընելու՝ որչափ ալ ջանային անոնք խմցունել իրեն իրենց ջուրերէն : Որով պատճառ մը աւելի ունեցան զինքն ատելու :

Տարի մը՝ իր տարաշխարհիկ գործունէութեանց կոյս ոգին անդին չանցաւ քանի մը մտերիմներու տունը խորհրդակցական սանձանէն : Հին կարապն հրապարակով խօսեցունելու ոմանց հետապնդութիւնն՝ յաջողեցաւ վերջապէս նետել օրուան ատեանը, լաւական ճախորդ պարագաներով, տարազազ Միաքեանը, որ արդէն ազդեցութեամբ մը «Առաջին անգամ այս պարագաներով հրապարակ ելնելս ինծի բարեգուշակ չը թուիր» կը գրէր իր առաջին տողերով . երանի՛ թէ մտիկ ընէր իր ներքին այդ թելադրութեանցն ու չգրէր դեռ : Ահաւասիկ այդ պարագաները . վա՛՛՛՛՛՛՛՛, կենդանի լաւերուն վրայ ծագած էր տաք վէճ մը Մասիսի և Փռնցի մէջ, որ կցորդուելով հին հաշիւներու և պրկումներու հետ և տակաւ աճելով՝ առաւ ակադեմական

զուարճալի երեւոյթ մը . բառարաններ , փաստարաններ , դատարաններ յուզուեցան ամիսներով . գրագէտ չմնաց որ բան չգրէր այդ բառերուն՝ լայնքին , երկայնքին , քղանցքին ու ստուերին վրայ . գրեցին մինչեւ Ա . Մ . Գարագաշեան ու Տէրոյենց ալ : Եւ այդ գործակնանարձն էր՝ որ պարպեց Միսաքեանն անգամ իր լուսթեանն ու գեղեցիկ պատրանքէն :

Համերական այդ հպարտ մակագիրով գրեց ի՛նք ալ քանի մը հուտորական յօդուած . իր բարեկամները խանդով ողջունեցին զինքը . այլ , շիտա՛կը , բանը չէ՛ր արժեր ա՛յնքան լեզու և ա՛յնքան դիցարանութիւն և տրամարանութիւն սկրրթելու չափ :

Չէ՛ր արժեր որ այդ բառական ու անձնական վէճին համար՝ առաջին անգամ իր բովանդակ կծանող լրջութեամբն հրապարակ նետուէր , վիճէր , մերթ տղայանար ու մերթ վարժապետանար , սուլուէր , հեճուկի մատնուէր՝ Փարիզի քսան և հինգ տարուան փիլիսոփան , որուն հա՛ւար կայլի՛ն աւելի կարեւոր գործեր : Յաջողեցան , Յ . Պարոնեանի ըսածին պէս , իրենց ծովը ձգել հին լուղորդը , և յաջողեցան ընկղմել իսկ զայն , վասն զի իրենց ընդդիմոտնարար կը լողար և կը մտրակէր զիրենք անխնա՛յ :

Շատ տղայ էինք մենք այն ատեն , և Մի-

ասքեանը տեսնելէ առաջ՝ տեսանք ու կարգացինք իր գրուածները բացառիկ հեաաքըրքրութեամբ. զմայլեցանք իր ոճին ու ճարտարխօսական ուժգնութեան վրայ կրծուացած նորանշան անձնասիրութեամբ, և անողոք ճշմարտասիրութեամբ մըն ալ առած խրտուցիչ կերպարանք: Կը բաղձայինք տեսնել փիլիսոփայ մարդը, կուզէինք մենք ալ տեսնել զինքը, դաս առնել իրմէն. մանաւանդ մեր մէջէն մէկն՝ որ կոյր տարփող մըն էր հին յիշատակներու հին լեզուներու և հին մարդերու:

Պոլիս գալէն տարի ու կէս ետքը պատահեցանք իրեն. անձրեւոտ իրիկուն մըն էր երբ ներկայացանք անոր: Պատուելին (վասն զի այսուհետեւ այս անունով պիտի անուանենք զինքը) Սէլամիյէի փուռնէն հաց կառնէր. միջահասակ, խարտիչամօրուք, առոյգ կազմով, կարմիր երեսներով և վառվռուն աչքով՝ վաթսուենոյ մը կը ցուցընէր: Արտաքին երեւոյթը՝ փիլիսոփոս ամղանէն ու անյարդար մօրուքէն ու Քեսէն զաս՝ չունէր կարգէ դուրս բան մը: «Օ՛ բարե ձեզ» ըսաւ, և տաք ժպիտով մը քանի մը խօսք փոխանակելէն ետեւ՝ «Կերակուրիս ատենն է» կրկնեց և հեռացաւ:

Քանի մը օր ետքն՝ իմացանք որ մեր հոգաբարձութիւնը մտադիր է եղեր դասախօս

դնել մեր դպրոցին Մխաթեանը : Չէի՞նք
ակնկալեր զայս . զի թո՛ղ որ շարունակեալ
խառնաշփոթութիւններէ ետքը՝ մենք ալ ու-
տու՛նէ յուսահատած՝ ինքզինքնիս տուած էինք
խառնաշփոթ դպրոցական կեանքի մը , լսած
այ էինք որ Մխաթեան՝ հակառակ իր մէկ հին
Վսեմ . աշակերտին թախանձանքին՝ ըսած էր
քանիցս թէ « ես դասատուութիւն ա՛լ չեմ
կրնար և չեմ ուզեր ընել » :

Մեր այս դպրոցն ունէր այն ատեն ար-
տաքին կանոնաւոր երեւոյթ մը և ներքին
անկանոն վիճակ մը . աշակերտներէն շատեր
երես ելած էին , ու հասակաւորներն ալ՝ ինչ-
պէս ըսինք՝ վարակուած խառնաշփոթութեանց
հետեւանքով :

Ուսումնական վիճակը՝ ֆրանսերէնէն զատ՝
շատ յետնեալ ու դադարեալ իսկ էր : Յաճախ
հարկ կըլլար մեզի՝ դաս տալ մեր հայերէնի
դասախօսին . յառաջադէմներն ու աչերնին
բաղուածներն՝ հեռզհեռէ կելնէին դպրոցէն :
Քանի մը ընկեր էինք՝ որ քիչ մը սէր ունե-
նայնուս համար հայ լեզուին՝ դեռ կը դիմա-
նայինք հոն , և ինքնին՝ առանց առաջնորդի՝
կը կարդայինք օրուան բանաստեղծութիւն-
ներն ու գրարառ խոշոր գիրքեր , Զարգացե-
լոցն ու Իշխականը : Ունէի՞նք ճիգբանակերտ-
ցի կրօնախօս ու կրօնակեաց վարդապետ մըն
ալ , որուն մատենադարանէն գրարառ գիր-

քեր փոխ առնելով՝ անյագարար կը կարդայի տարիքիս անմարտելի բաներ, մինչև իսկ Հ. Գարրիիէլ Ա.Լեափեանի Պօղոսի մեկնութիւններն և Օգոստինոսի Յդ. Բաղասին Աստուծոյն: Ունէինք նաև ծերուկ դաստիարակ մըն ալ, որ գլուխ ուռեցունելու աստիճան ժամերով կը պանծացունէր գրաբառ լեզուին վստիմութիւնը. մոլեգնաբար իմն կը խօսէր մեծ Հ. Արսէնի ու Հ. Եղուարդի վրայ՝ հին յոյն կէս իմաստուններուն նման ձեռքով ոտքով շարժուձեւերով ոստոստելով: Ա.ը կը նմանցունէր նարինջի և Բ.ը ելակի: Կարտասանէր առփական շեշտով մը անոնց ոտանաւորներէն ճոռամագոյնները, զորս գոց ըրած էր. մերթ կը պոռար աստուածապարարկի մը պէս «Պակունքնե՛րդ ուտեմ, Հա՛յր Եղուարդ», մերթ լուռ մուռ հիացումով կարտասուէր՝ աչերն յառած իր մուսային (վաճն զի ունէր տեւա՛ղան մտտայ մըն ալ). արտառանած ամէն մէկ բառին նիւթացած ձեւերը կը կաղապարէր իր ալիժածան մարմինին վրայ՝ դերասանական շարժումներով և տաղակացունելու աստիճան կրկնաբանութիւններով, այնպէս որ տղայոցմէ շատերն ա՛լ երես ելած էին: Կը խօսէր հին իմաստասէրներուն, մանաւանդ Սենեկայի վրայ, որուն ստոյիկ իմաստներուն սիրահարած էր՝ կարեւէր խաբուելէն ետեւ առտնին սիրոյ մէջ. կը խօսէր

աստուածաբանական ու փիլիսոփայական խո-
րունկ նիւթերու վրայ, Բարիի եւ չարի սկիզ-
բին, Աիւթին յարիսեմականութեան, իրաց
վախճանին, Պիւքագորեանց ու Ճեմականաց
վրայ՝ ճիշդ հին հայու մը և մանաւանդ
Ա. Մանուկի գիտուն-խմաստակ Ֆէրրանտի
դուարձալի խելքովն և տրամարանութեամբ⁽¹⁾,
և մենք՝ մանաւանդ ես՝ ժամերով մտիկ կը-
նէինք ի յարգանս իր մաքուր ծերութեան
այդ գէր վարժապետին ատենականները, որ
չստ եպիսկոպոսացածներու աշխատակցած
Շահագարեան ու Ներսէսեան վարժարաննե-
րուն դաստիարակած ու Ռ. Պէրպէրեանի ալ
վարժապետած և Միաաքեանի ալ աշակեր-
տակիցն եղած էր։ Այդ կարգէ դուրս առոյգ
ծերունին՝ ցայնվայր դպրոցական յարկերուն
տակ մեր տեսած միտակ խմաստասէր մարդն
էր՝ որ նախկին ըողբոջը մտոյց մեր մէջ ծաղ-
կաքաղ փիլիսոփայութեան մը և համբերող
առաքինութեան։ Այդ անձն էր Թէոդորոս
Զօրայեան, ուտելիքն էր արմաւ շաքարած
պանիր և քաղցուեղէն. միտ քիչ կուտէր։ Եւ
մնաւ իննըսնամեայ։

Այս Զօրայեան՝ որ աւաջ աւետեց մեզի
թէ Միաաքեան Պուլտը մեզի պիտի դասա-
խօսէր. Ա՛հ, այդ Պուհե անձանօթ մակդիրը

(1) Ա. ՄԱՆՄՈՆԻ Խօսեցեալք, Սրգմ. 2. Եղ. 2իւր
միւզ. տպագր. Վենետիկ, 1875. հատ. Բ. էջ 451—454:

մանաւանդ՝ շատ կը հետաքրքրէր մեզ . արդեօ՛ք Պղատոնի կապարէ՞ն կերած թէ Եղիա մարգարէին քղանցքին կտորէ՞ն ժառանգած մարդ մըն էր Պուէտը . ամպրոպային հմայք մը կար այդ պուհոս ձայնին մէջ , յոյժ տարբեր և յոյժ գրաքառ ալ Քրանսական քոհոհնա՛յ ձայնէն :

Անգամ մը խմ բացակայութեամբ այցած էր դպրոցն ու ախորժած մեր մէկ քանիին գրաբառի համար ունեցած տարիանքէն : Իր երկրորդ անգամ և վերջնապէս հաստատուելու համար դալու որոշուած օրն՝ առաջին դասարանը կըսպասէինք Ս-Շ հոգի կրօնական լուսութեամբ : Հասաւ ակնոցաւոր մարդը ⁽¹⁾ , վրան ալ մանթոյ մը . խոշոր ֆեռ մը գլուխն և քանի մը գիրք ծրարած անութին ներքեւ : Եւ Քրանսական թեթեւ ոստուժով մը բազմեցաւ իր աթոռին վրայ . չափ չունէր մեր ուրախութիւնը՝ մանաւանդ մենէ երկուքին : Կըմտած էինք պատանեկան երկիւղածութեամբ՝ թէ 25 տարի Փարիզի մէջ անցունող մարդ մը , որ կը ներկայանար մեզի այդ պարզ հայու տարազով , անշուշտ փիլիսոփայ մը ըլլալու էր եթէ ոչ Պրոմեթէոս մը : Կը դիտէինք իր յանկարծական շարժումները . Ծօնօկրաճի

(1) Իբրև մարմնական նշաններ՝ Միսաքեանի վրայ դիտուած է աչքին միոյն շեղուծիւնն և մէկ ճկոյթին կարկամութիւնը :

պէս կը քաղէինք իր բերնէն թռած զգոյշ
բառերը, զոր կարտասանէր իրեն սեպհական
մե'ղմ, յստա'կ, քաջուո'ր արտասանութեամբ :
Առաւ քանի մը տեղեկութիւն մեր անցեալին
վրայ և հարեւանցի քննութիւն մը ըրաւ մեր
հայերէնին :

Քանի մը պատասխաններ տուինք Չար-
գացեղոցէն, որոյ շհաւնեցաւ : «Չարգացեղո'ց
ալ կը կարդաք, հէ' . դուք ճի՛ն չեղած մարդ
զարնել կուզէք կոր :» Ոտանաւոր ալ կը գը-
րէինք այն ատեն . «Արձակի' աշխատեցէք,
ըսաւ, ձեզի Հիւրմիւզի գործերը պիտի կար-
դացունե՛մ . Տելեմաք և տրամարանութեան ալ
դասեր պիտի տամ» : Քանի մը անգամ այս-
պէս փորձելով շարունակելուն վրայ՝ հետզհե-
տէ կը փոխուէր մեր հայ ուսումին ընթացքը .
Հումբի Իլիականը սեղի տուաւ Վիրգիլի Ե-
նէականին ու Ֆրանսերէնն ալ Հայերէնին, ո-
րուն վրայ մանաւանդ ե'ս շատ ուրախացայ :
«Ես կուզեմ որ, ըսաւ, ազէկ սորվիք Հայե-
րէնը, մինչև որ չհարստանաք գաղափարով՝
գրել չպիտի տամ ձեզի . Ֆրանսերէն ալ պիտի
տամ՝ բայց հարիւրին իննսուն Հայերէ'ն պիտի
սորվիք :» Շանդի' պէս զարկաւ այս վճիռը
մեր մէջէն մէկ երկու ֆրանսամոլներուն, որ
կը զարմանային լսելով այս յայտարարութիւ-
նը քառորդ դար մը Ֆրանսայի կաթը ծծողի
մը բերնէն : Երրորդ դասին հետը բերած էր

Հիւրմիւզի Տելեմաքը, Անաքարսիսի Ա. հա-
տորն ու Ֆրանսերէն հին տրամաբանութիւն
մը, զոր թարգմանելով գոյ պիտի ընէինք և
օրինակէինք ալ. երբեմն Շաքսպլէն ալ գոյ
ընելով իբրև Ֆրանսերէն դաս, բայց ո՛չ իր
ուզելովը: Վեց եօթն ամիս ինկանք ելանք
այդ մէթոսով. աշակերտներուն մեծ մասը
դժգոհ էին ու չէին հետեւեր այդ դասերուն՝
օգուտ քաղելով դպրոցին թոյլ գնացքէն.
այլ կայի՛նք քանի մը հոգի՝ որ բոլորովին
անմուռնչ համակերպութեամբ և պատճառա-
ւոր եռանդով, մանաւանդ ապագային մեծ
դասեր կորզելու ակնկալութեամբ, կը հետե-
ւէինք գոցի այդ չոր դասերուն, և ըստ իր
թելադրութեան՝ գիշերներն ու սրարապոյ ժա-
մերը կը շարունակէինք կարդալ և օրինակել
իսկ՝ Ռոլէնի ու Անաքարսիսի ստուար հա-
տորները, Ենէակամն ու Ե. Հիւրմիւզի տա-
ղերը: Ինք չհասած՝ գրաբառի մէջ (ի՞նչ պա-
հեմ մեղքս) ես առած էի յատուկ զարգա-
ցում մը, պատճառով մը լնաւ գլուխ չու-
նենալով Ֆրանսերէնի, և գրեթէ անսխալ կը
գրէի Բագրատունիի ոճին կապիկ նմանու-
թեամբ մը. գրած ալ էի Ռրիոն վերնագիրով
ձմեռուան վրայ տաղ մը, որուն մէջ բախող
և ողբնդժնեայ բառերով ձմեռուան խտու-
թիւններն իբրև թէ կը պատկերացունէի,
քանի մը ձեւ ալ յարասելով Մշակականէն.

և կարդացի իրեն զայն ու ըսի թէ Վենետիկ պիտի երթամ ու Հայր Արսէնին պիտի հասնիմ. ժպտեցաւ, և այնուհետեւ աշխատեցաւ վարպետ ձեւերով առաջքն առնել այդ Վենետիկի գաղափարին, որ տղայական գաղափարներու ամէնէն հասունն էր և որ պիտի կրնայ միանգամ ընդ միշտ փրկել զիս . . . :

Ինք Միաքեան ձգել տուաւ մեզի վերջապէս Հ. Արսէնը, զոր յաճախ խժրժելու աստիճան կը քննադատէր, ու դարձուց մեր միտքերն Հիւրմիւզի նկարէն ոճին. ամէն համ Հիւրմիւզի ոճին մէջ էր, ըստ Պուէաին. ամէն գեղեցիկութիւն, հայկաբանութիւն, վայելչութիւն, ճաշակ, շնորհ, մինչեւ Ս. Հոգի անգամ, իր նախապաշարումներէն էր աս : Կըզմայէր Անաքարսիսի վրայ. կըսէր ստէպ «Հայերէն սորվելու համար ծայրէ ծայր գոց ընելու է Անաքարսիան և Աստուածաշունչը. շա՛ն պէս աշխատելու է» : Այս խտուրտեանց վրայ աշակերտներն սկսան ա՛լ աւելի խըրտջիլ իրմէն, որոնց մէջ կային՝ն դասէն դուրս մարթանքով զինքն իրենց քաշող և օգտուողներ : Կրտսեր Դուրեան և իր մէկ ընկերը՝ ձգելով իրենց սիրելի Ճեմարանը՝ կուգային ունկնդիր ըլլալու մեր դասերուն և առնելու վարժապետական հիւսիներնին : Օր մը Դուրեան հրատարակած էր Փռնչի մէջ արձակ քերթուած մը գեղեցիկ, զոր ևս կարդացի

բարձրաձայն մեր Պատուելիին . մտիկ ընելէ
ետեւ քաղցրութեամբ՝ դարձաւ Դուրեանին
— «Եթէ յաջողիս , ըսաւ , գրել այդ իմաստն
Հիւրմիւզի գրարառովը , այն ատեն կըլլաս
ճշմարիտ բանաստեղծ » : Սակայն Դուրեան
գլուխ չունէր գրարառի . ցայնվայր կը գրէր
գեղեցիկ թանորերգութիւններ ու բանաստեղ-
ծութիւններ աշխարհաբար . այնուհետեւ իբր
ակամայ տուաւ յայտնապէս ինքզինքը գրա-
բառի՝ ալ : Քանի մը անձերու այս կարեւոր
գարձին՝ Պատուելիին հեղինակական յորդոր-
ներուն հետ՝ մե՛ր ալ եռանդը պատճառ մը
աւելի եղաւ՝ որով իրենց հիմնաւոր ապագան
պարտատուեցաւ լրջագոյն յատակի մը վրայ :

Երբէք չէր յոգներ բան մը բացատրելու ,
սպաւորագոյն ընելու համար , այլ հեղինակո-
րէն «գացէ՛ք կարդացէ՛ք այս ինչ գիրքը» կը-
սէր . խորհուրդներ կուտար հեզնութեամբ
խառնուած և գեղեցիկ հատուածներ կը կար-
դար ու կարդալ կուտար լայնարտութեամբ :

Զուարճախօսութիւնն ալ պակաս չէր մեր
դասէն՝ մանաւանդ մէկ քանիներու թելադ-
րութեամբը : Ա.մէնէն կարեւորն էր տրամա-
բանութեան դասերնիս . ինք շատ հզօր խե-
լամտութիւններով կը բացատրէր խորհելու
արուեստին կանոնները , որ հիմայ (1898) վեր-
ցած են գրեթէ մեր ամէ՛ն դպրոցներէն՝ տե-
ղի տալով ճարտարփօսութեան և բանաստեղ-

ծուլթեան, առաջինը դայեակ սուտին և երկրորդը մխիթարանք անյոյս երիտասարդներու: Այդ տրամաբանութիւնն էր Ֆրանսերէն հին գրքոյկ մը, զոր մենէ ծածուկ կը պահէր և զոր հեղինակն իմանալու համար երբ օր մը գաղտ կը թղթատէի մէկուն թելադրութեամբն՝ ինք վրայ հասաւ, դայրացաւ, ու դատապարտուեցայ հեռանալ դպրոցէն ամիսի մը շափ...: Այսպէս՝ շատ խիստ էր իր փոշոտ գաղտնիքներուն համար, և այդ խստութենէն աղէ՛կ կօգտուէին վարպետորդի սաները, որ կըրցան շողոքորթել զինքը:

Պոլիսի Հայերէն-Ֆրանսերէն դասատուներուն գրեթէ ամէնն ալ սկսած էին քրթմնջել իր վրայ, վասն զի անխնա՛յ կը դատափետէր անոնք. «Չե՛ն կարդար, կը գրեն. չգիտե՛ն դաս կուտան» կաղաղակէր: «Գաղափա՛ր, պատմութի՛ւն չունին, ծանծաղ ու թեթեւ մարդիկ են»: Մեր դպրոցէն միայն կառնէր 10 ոսկի ամսական՝ երկսեռ աշակերտներու Ֆրանսերէն ու Հայերէն դասախօսութեանց համար. այս պարագան բաւ էր իրեն դէմ հանելու կարգ մը դասատուներ, որ չունէին լաւ վիճակ մը: Այդ քրթմնջիւններն ու նորանոր հնարքներ և իմաստակ դիմախօսութիւններ այնպէ՛ս ազդեցին իր վրայ՝ որ սկըսաւ կասկածիլ մեր հաւատարմութենէն ալ: Երբ դասէն դուրս բան մը հարցունէինք՝ կը

հեղարտէր կը փախչըտէր. «Դո՛ւք թելադ-
րուած էք» կը պոռար: Այդ կասկածոտ բնա-
ւորութիւնն հետզհետէ այնպէս աճեցաւ մեր
տղա՛յ երկայնամտութեան հետ՝ որ ալ մա-
նուկի մը պէս մե՛նք կը գործածէինք զինքը,
իր խօսքէն ու ակնարկութենէն դուրս չէինք
ելներ: Կը ձեռնարկէինք իր պատուէրին ան-
սալով օրինակել ամբողջ գիրքեր, և հակա-
ռակ թելադրութեան հոգաբարձուներուն՝
կուզէինք որ ամէ՛ն պարագայի մէջ՝ ի՛նք ըլ-
լայ մեր ուսուցիչը: Ես՝ ութ-տասն ամիս
այսպէս շարունակեցի իր կէս ակադեմական
կէս ընտանեկան դասերուն, և ելայ դպրոցէն
չարշի՛ . . . իբրև թեզ Պուալոյի Արուեստ Ֆեր-
թողականին Ա. գլուխը թարգմանելով յան-
գաւոր գրախար:

Մէկ երկու տարի ևս շարունակեց դաս
տալ այդ վարժարանին մէջ՝ բաւական ան-
լուրջ յուզումներու ալ խաղացողն ու խա-
ղալիկն ըլլալով՝ մինչեւ որ յաջողեցան համել
զինքը. չկըրցաւ իր երկա՛ր մէթոտին վրայ
հասցունել շատ աշակերտ. երեք չորս հոգի
միայն կըրցան օգտուիլ իրմէն՝ այն ալ իրենց
խակ յատուկ ճիգովն ու գիտնասիրութեամբ:
Թերևս զղջա՛ց ալ դասախօսութեան սկսե-
լուն: Քիչ մը ստե՛ն ալ դաս տուաւ Գատը-
գիւղի դպրոցն՝ առանց զգալի արդիւնքի.
«Սկիւտարի հողն ու եռանդը տե՛ղ մը չիկայ»

կրտէր, վասն զի Սկիւտարցի երեք չորս սաներ՝ Ամրտուցիներո՛ւ պէս կը հետեւէին իր խատապահանց խորհուրդներուն :

Ետքերն սկսած էր քանի մը տուներ ալ առանձին դասախօսութեան . . . : Ու անգամ մը ժողովին յուզուած մէկ նիստին ստունապետ ալ եղաւ . փորձա՛նք կացութիւն, որուն վրայ Յ. Պարոնեան դրեց իր զաւելչտական կենսագրութիւնը՝ բաւական ճիշդ ու համով անէկտողներով . սասաի՛կ զայրացաւ այդ կենսագրութեան վրայ և բերանն աւրեց ալ :

Ատեցող կը թուէր կուսակցական վէճերու, և յաճախ՝ յիշատակով իր հին բարեբաատիկ ու բարի ժամանակներուն՝ զզուանքով կը դատապարտէր Բնդհանուր ժողովին ընթացքը : Կատէ՛ր, նարերուն հետ, հին կանոնադրականներն ալ, որոնք աղէ՛կ սկսած էր հեռուէն և որոց աշակերտներուն ամենի (¹) ընթացքին ականատես մտէն՝ կը մկրտէր տեսակ մը մակդիրով, որը չե՛նք կըրնար յիշել : Ա՛լ հետզհետէ ինչալու վրայ էր իր տրամաբանութեան անաչառ ողին ալ . 1885էն անդին ա՛լ անկեաց կեանք մը կանցունէր՝ շատերուն աննշմարելի, իր հին անյողղ ողղ ընտանորութենէն բաւական բան ալ վերջապէս զոհելով իր միջակ շրջավայրին ու ինկած վիճակին պահանջումներուն, և այդ զոհերուն

(¹) Իր բառն է :

ատեն՝ զինքը Փարիզէն ճանչցողներ, -- բը-
ժիշկ, բանասէր -- «Ո՛ւր է ան Փարիզի Մի-
սաքեանը, ստուե՛րը չէ մնացած հիմայ իր
վրայ» կըսէին : Եւ արդարե՛ւ, տարիներն ու
հերհակներն ա՛լ սկսած էին յայտնապէս սպիա-
ցունել իր խո՛ր ու անտե՛ս վէրքերը : Իր հին
հկարագիրէն իր վրայ կը տուէին դեռ իր
անձնավատահութիւնն և անկարօտ օրինապա-
հութիւն մը, զոր իբրեւ մինչեւ ի մահ, ամէն
պարագայի՛ մէջ, իր ետեւէն ընդ քարշ տա-
հիլ կը ջանար :

Զբօսական ժամադրավայրն էր Սէլամարզի
Արթին աղա Թորգոմեանի սրճարանը, ուր
ամէն երեկոյ ժամը 12էն մինչեւ 1½ հերկա՛յ
էր քանի մը բանասէրներու հետ : Կը խօսէր
ընդհանրապէս օրուան հիւթերուն վրայ՝ իրեն
սեպհական որորուն պերճախօսութեամբ մը :

Կը կարդար մանաւանդ Վարդան փաշայի
ու Ա. Մ. Գարագաշեանի գրածները, կը
խօսէր մրգեղէններու, Փարիզի կենցաղին,
Ամիրաներուն և ճեմարանի ժամանակներուն,
Տրանսայի մեծ անձնաւորութեանց և արուես-
տական դիւտերու վրայ՝ հասուն բացատրու-
թիւններով . կը պանծացունէր անգղիական
գործնական հանճարը, կը խոկար Գերմանե-
րու լուրջ յառաջդիմութեանց վրայ, մեծ յոյ-
սեր և համակրութիւն կարտայայտէր Իտալա-
ցիներուն վրայ . ասիթ չէր փախցունէր կա-

Թողիկ Հռոմին դէմ խօսելու՝ գրեթէ միշտ վանական մեկսւսի մտածութեամբ մը վերջացունելով իր խօսակցութիւնները :

Տասը տարի շարունակ կերթայինք՝ իրիկուրնէ իրիկուն՝ չարշիի անշա՛հ և ապաշնո՛րհ գործերու մը մէջ խոշտանգուած միտքերնիս թափեցունել հոն իր տեսքովն ու խօսքովը , որ ունէին մեր երիտասարդութեան համար հմայք մը հոմերական : Սակայն շատ ալ կագահէր ու կը խաղար՝ հին հնարքներու մը վրայ : Երբեմն ալ ժամ մը լռիկ մնչիկ անկիւնը հստած՝ միտքարշը բերնին՝ առնելէ ետե գաւաթ մը ջուր , կը վառէր լապտերն ու թեւաւոր ստուերի մը պէս կը մեկնէր սենեակը : Հետզհետէ թախծադին կերպարանք մը առնելու վրայ ևղող այս կեանքին կարեկիր , շատերը՝ գործերուն ներածին չափ՝ աշխատեցան բարեկամարար իրեն յատուկ օրագիր մը հանել տալու , այլ ինք ի սպառ տարտամ խրտուցումով մը շհամարձակեցաւ . ա՛լ ծեր էր վերջապէս :

Իր հին աշակերտներէն մին՝ մինչեւ անգամ իր ոսոխներուն դէմ հրապարակով ոտխելու աստիճան յարեցաւ իրեն , որպէս զի սիրան առնուելով՝ հաշտուի որոնց հետ հիմ պռճուկներ ունէր . ստկայն ի գուր : Տարիքին հետ կածէր կասկածոս ու մենասէր բնաւորութիւն մըն ալ , որ կը մթադնեցունէր և

արասքին աշխարհի հետ անհաղորդ կը պահէր իր իմացականը :

Միշտ կը կարդար, սակայն քիչ կը գրէր . գրածն ալ ընդհանրապէս ոտանաւոր էր . երկարոճ իմն և անօրած իմաստներով : Տարիքն եօթանասունը կանցնէր և փորձառութիւնն ալ եկած լեցած էր՝ իր զուարթամտութիւնը փոխելու անյար ու անապատճառաւոր զուարճախօսութեանց և հակադրական վարքի մը, որուն մենք՝ դժբաղդ պատահարներով՝ շատ չկրրցանք ըլլալ ականջալուր և ախանառես :

Հին բարքերու վեր ի վայր փոփոխութիւնը, հրապարակային կապիկ ու չտես կեանք մը, իր կարի ճշմարտասիրութենէն ու անձնասիրութենէն թելադրուած մարդասոցութեան մը հետ՝ ուժացուցած էին զինքն իր տիրածներէն անգամ . և Մխաքեան՝ կապտուած իր ախորժներէն ու փետրաթափ՝ ա՛լ դարձած էր իր թաղին մէջ պարզ Հանի աղայ մը՝ կենակից ու խօսակից անուսում մարդոց և մանուկներու, որ զինքը չհասկընողնուն հոմայ՝ ինքն ալ ստիպուած էր խօսիլ անոնց հետ անտ՛նց միտքովն ու լեզուով, որով այդ հետեւակ միտքն ու լեզուն հետզհետէ տիրեց իր վրայ ալ . անհնա՛ր է չպըշկիչ իր շուրջէն (1) :

(1) Ի. Թէն Շէքսպիրի վրայ Ի պատմ. Անգղ. գրա. կանոնքեան :

Այդ շուրջի անձերը կը դատէին իր ներքինն իր փոշոտ արտաքինէն ու ըստ այնմ կը բերուէին իր վերաբերումով . գիտցողներն ու զինք աղէկ ճանչցողներն ալ չէին խօսէր , ո՛վ գիտէ , ի՛նչ էր իր մեծ մեղքը : Մենք հոս կը ջանանք ըստ կարի՝ հոգեբանական և յայտնի պարզ պատճառներու և պատմական երեւոյթներու մէջ գտնել իր այդ այլակերպութեանց և այլակեցութեանց սկիզբը :

Ոչ մէկ կուսակցութեան չյարեչու անորոշ ճիգ մը՝ կուսակցական և խօսուէն ժամանակի մը մէջ՝ ձգած էր զինքը շատ հեռուն հասարակաց կարծիք ըսուածէն . թերեւս՝ զի հասած էր կարգ մը անողոք ճշմարտութեանց սահմանազլուխները , որ ճակատագիր կանուանենք , կամ զի իր մեծսիրտութիւնը աննոցաւ մարդախոյս ներանձնութեան խորունկ պատճառներ , զորս չկրցաւ չքացունել իր գիտցած փիլիսոփայութիւններէն և ոչ մին : Եկած հասած էր այնպիսի ժամանակի մը , ուր հին բարքերն՝ իրենց անտաշ պարզութեամբն իսկ՝ կը մաքառէին դեռ զիրենք եղծանալ նոր շրջումներուն հետ : Այդպիսի շրջան մը կանցունէին Հայերը 15-20 տարիէ ի վեր . այդ շրջանին մանաւանդ՝ շատ դժուար է ասլիլ փիլիսոփայարար . հոն հանգստասէրներն ու օրէնքի այնչափ կարեւորութիւն չտուողները՝ կը թուչան իրենց լաւութիւններէն , իսկ օրի-

Նապաստներն ա՛լ աւելի կը խատանան, որով
երբեմն իրենց պնդութեամբ ատելի ու ատե-
ցող ալ կըլլան: Պատուելիս ալ՝ իր հին բար-
քին հետ՝ հինէ նորէ խառնուած կենցաղակա-
նուն մը ունէր, որ շատ բանին չէր գար ժամա-
նակին մարդոց և շրջում մեքենայող յառա-
ջընթացներուն. և ինք ալ փորձառու այդ
շրջումներուն, ա՛լ գիտակից որ չպիտի կրը-
նայ ապրիլ այդ մարդոց մէջ իր գիտցած փի-
լիսոփայութեամբ, և դառնացած ճարակող
նորութիւններէն (զոր ինք կանուանէր ապա-
կանութիւն)՝ չափէ՛ն աւելի գծումնած երե-
ցաւ իր խօսքերուն և տարազին մէջ. չափէ՛ն
աւելի խտացաւ, և խորշեցուց իրմէն գրե-
թէ ամէնն ալ: Շատերն համարեցին զինքն
հասարակ տեղիով մը՝ Դիոգինէս, այլ ինք իր
խատասիրութեամբն ու գիտութեամբ համե-
մատելի էր աւելի Տիմոնի. իր անհամբոյր
բարքովն ու անաչառ դատումովը, անո՛ր
պէս կուտեցաւ իր ժամանակակիցներուն հետ,
որ մտնալով իր անցեալ արժէքը՝ մարդաու-
եա՛ց ըսին իրեն ու մարդատեա՛ց ալ ըրին:
Ասոնց վրայ՝ աւնէ՛ր այդ մարդատեցութիւնն
առտնին պատճառներ ալ: Իր վերջին տա-
րիներուն ո՛չ միայն բարեկեցիկ չէր, այլ կա-
թո՛տ ալ էր. շատ ստակ կուտար գիրքի, ք-
րով ստիպուած էր բնակիլ անշուք սենեակ
մը: Կերակուրն ալ ինք կեփէր հոն, կա՛քն

ալ ինք կը կարէր. ամէն գործ ինք կը կատարէր այդ չորս կանգուն սենեակին մէջ, ուր շատ քիչերու ներուած էր մտնել և ականատես ըլլալ ոստայնանկեալ ամօթի մը, խորապէ՛ս զգացուած հպա՛րտ ամօթի մը: Այսպէս ապրող կամ այսպէս ապրիլ ուզող մարդ մը՝ ինչպէ՛ս չըլլար յաճախ դառնախօս և դառնագործ ալ: Վերջապէս ի պաշտօնի սուրբ մը չէր ինք:

Այդ իր ոստայնն ալ՝ Եէնիմահալլէի իջեւանին անկիւնը 5-6 մէդր մեծութեամբ սրակ մըն էր՝ տախտափեղկով մը բաժնուած երկու քի: Իսուրսի դռունէն ներս մտնելուդ՝ դէմդ կելնէր Պատուելիին խոհանոցն ու բակը, մէկը ձախ միւսն ալ աջ կողմէն, բակը մանաւանդ շատ խառնափնդոր էր. չորս դիէն դարակներ՝ շիշերով և պտուկներով լեցուած, ոտնամաններ, կրակարան, ջրաման, աղտոտան և մաքուրն իրարու քով, սակայն միշտ անջրպետուած՝ խելքո՛վ մը: Ներսէն աւելցած գիրքերն ալ շարուած էին այդ բակը, որուն առաստաղէն կը կախէր ձմեռները պըտուղներ սերկեւիլ կամ խաղող և այլն: Երկրորդը՝ բուն սենեակը՝ աւելի խորն էր, և հոն էին իր անկողինը (երկու պարզ եռոտան նիւներու վրայ) կարծրացած բազմոց մը, որ տարիներուն հետ կը ծերանար և կաղտոտէր և որուն վրայ կը գանուէին ընդհանրապէս

քանի մը կտոր նորատիպ Տրանսերէն գիրք :
Մնարը կը հակէր իր աւանդական ձեթի կան-
թեղը , զոր ամէն գիշեր կը վառէր , վասն զի
«կը վախնար գիշերն անլոյս արթուննալէն» :
Յնկողինէն դէպ ի իր փողոցի դուռը կը ձգէր
չուան մը , զոր կը գործածէր հիւանդացած
ատենը՝ — պառկած տեղէն բանալու համար
այդ խորհրդափակ մուտքը : Մեծկակ պաշար
մը ունէր անուշեղէնի . ունէր նաեւ պատու-
հանէն կախուած քանի մը վանդակ թռչուն ,
որոնք ազատ արձակեց ետքի տարիներուն :
Իսկ գետինն՝ անհամար ձեռագիր ու տպեալ
կտորներ , որ քիչ մը կարգի դրուեցան մահ-
ուրնէն կտքը , և որոց ամէնէն աննշանին
արգիլուած էր դպչիլ իր կենդանութեան ա-
տեն : Այդ խշտեակին վրայէն լսած ենք շատ
անգամ՝ կատակ թեթեւ ու անհարթ խօսքե-
րու հետ՝ ներշնչական գեղեցիկ խօսքեր ալ ,
որ իր նուազաւոր արտատանութեամբը կառ-
նէին քնարական ձեւ :

Քսան տարի այդ խցիկներուն մէջ ձգնեց
Պատուելին՝ ռամիկ պանդուխտներու դրաց-
նութեամբ , ու հեազհետէ ընկճուած համակեր-
պութեամբ : Չէ՛ր ընդուներ հոն շատ մարդ :
Իր սովաւաթիւ աշակերտներէն մէկ քանին
ու քանի մըն ալ հին բարեկամներ կըրնային
մտնել հոն . դուրսի դրանը համար ալ շինել
տուած էր անլոյծ կղպանք մը յատուկ : Հո՛ն

էին նաև իր լուսանկարի գործիքը . հո՛ն էր ի՛նք իր լուսացարարը , ի՛նք իր խոհակերը , ի՛նք իր ծառան , ի՛նք իր տէրը : Շատ կը կարդար մանաւանդ իտալերէն ու Ֆրանսերէն մատենագրութենէն . իր սիրած լրագիրներն էին Թանն և Ժուռնալ ռե Տեպան : Վերջերը սէր սուած էր Թուքերէնի ալ , և Ահմէտ Վէֆիդ փաշայի Տելեմաքը բաղդաստելով Հայերէնին հետ՝ կուսումնասիրէր :

Ունէր նաև հազուադէպ բնաւորութիւն մը . իր առանձնական խօսակցութեանց մէջ ինչպէս նաև իր գրուածներէն շատին մէջ քիչ անգամ իր շրջավայրին տարածէն վեր կը հոլանէր իր կարողութիւնը , քիչ անգամ կը նշմարէիր իր բուն լայնութիւնն ու խորութիւնը , մանաւանդ պատմականի ու բանասիրականի մասին . ասոր համար՝ արժանիքով իրմէ շատ վա՛ր այլ գլուխ — ցցուող (poseur) գրագէտներու շա՛փ ալ չպատուուեցաւ իր ժամանակակիցներէն . իրար քարրնդոտներով իրար բամբասելով և յաչաղելով յառաջ անցնողներուն մէջէն՝ ո՛ր անժամօթ մասին հարումով՝ ետ մնացողներուն դասն էր ինք , ուր ապրիլը դժուար և ուրկէ շատ դիւրին էր , սակայն , արձակել ճշմարտութեան պողպատի ձայնը . աւելի՛ այդ ձայնէն քան իր անձէն էր՝ որ կը խորշէին զինքը մարդաստեաց անուանողներն ալ : Այդ յետամնացու-

Քեան մէջ անգամ՝ կը ձգտէր միշտ իմացու-
կան կերտուածին առաջակողմը, ուր կը տես-
նէր շատ անարժաններ. որով կարգ մը իրե-
քու և անձերու հետ՝ դառնապէ՛ս տարածեց
իր արհա՛ւարհանքն ա՛յնպիսի իրերու և ան-
ձերու վրայ ալ, որոնք արհամարհելն՝ արհա-
մարհե՛լ է աշխարհ, որչափ ալ խորունկ հա-
ժողումէ մը յառաջ եկած ըլլայ ադ. և
մարդատեսայն հուսկ ապա ատելի՛ եղաւ մար-
դերուն։ Առ հասարակ ա՛ս եղած է երեւելի
քանաքննողներու և ամուրիներու վարքը։

Մինչեւ 1833՝ իր տարիքին հետ աճեցաւ
հետզհետէ այս փոխադարձ արհամարհութիւ-
նը. իր աշակերտներն ալ՝ առած իրենց կա-
րեւոր բաժինները՝ թողուցին զինքը, այնպէս
որ Պատուելին իր կարած և լուսնոյց ցնցո-
տիներուն մէջ դառապարտուեցաւ անցունել
չղջիկանի կեանք մը։

Յաճախ՝ անկարծ տեղուանք՝ դէմդ կեղ-
նէր իր գորշ գրգլեակովը, բեռնաւորուած
տաւնին պաշարներով. ձեռքը պնակ մը ծած-
կոցով կամ տոպրակ մը և կամ ծրար մը
բաւն՝ աջ ուսը վեր ցցած, վայրահակ՝ կարծես
հին կարաւանէ մը մոլորած ստուեր մը, որ
իր շիտիժ քայլերուն իսկ մէջ դէպ ի յառաջ՝
կուզէ անգամ մըն ալ ետ նայիլ, այլ կամըչ-
նայ գլուխը դարձունելու...։ Այս ոգին կը
տիրէ նաև իր վերջին գրուածներուն մէջ։

Այդ վերջալուսական անկեցութեան ատեն՝ եղած էր խստակրօն քանքարաթագոյց մը. եթէ բան մը հարցուէր իրեն՝ շատ քիչ անգամ կը պատասխանէր ուղղակի կամ լրջօրէն, և գրեթէ միշտ խօսքն ուրիշ նիւթի՝ ուտելիքի, ապրանքի, օրուան լուրի վրայ դարձունելով կը փոխաչըտէր: Արդէն իր բովանդակ կեանքին մէջ շատ բան դժուարութեամբ ուսած ըլլալով՝ կուզէր ուսուցանել դժուարութեամբ: Իր ծերութեանն ու դեգութեան հետ՝ աճած ծառացած էին իր կարի՛ երկմտութիւնները, կասկածները, մարդկային ըսուած հաւատքին բացակայութիւնը, կ'իր խնայողութիւն մը և աշխատութիւն ցանցիր ու տարտամ, որով չէ՛ կրրցած սալ իր գործերուն գէթ վերջին կնիք մը: Գրեթէ բնաւ հաւատք չունէր բժիշկներու շատին վրայ, այլ պարզ և բնական կենցաղով կը ծերատածէր ինքզինքը՝ բուսական դեղերու և գլխաւորապէս քափուրի տալով մեծ կարեւորութիւն: Հին խօսքերու և հին լեզուներու հետ՝ շատ կը սիրէր հին գինին հին գիրքերն ու հին տուները: Կըսուի նաև թէ վերջերը թելադրութեամբ մը յարած էր Տարուինականութեան, և ա՛լ սկսած էր իրեն համար՝ յոգնած լարուած պատարուն միտքի մը այն անդուլ խարբալումը սեւեռեալ նոր գաղափարի մը վրայ, ուրկէ գառամ հոգին՝

մէկ կողմէն հանդիսատես իր լայն անցեալին
միւս կողմէն որորուն համառօտ գալիքի մը
առջեւ՝ կարճեալ ու տարտամ յոյսերով, այդ
համառօտութիւնն երկարելու իր գիտուն ճի-
գերովը, պէսպէս ներհակներովը, արտակար-
գութիւններովն՝ ա՛լ անհասկնալի կը դառնայ
իր ծանօթներուն անգամ :

Ա՛լ ցնդեր է կրակին, ինչպէս մահուրնէն
ետքը տարէց բղեաշխ բժիշկ մըն ալ մեզի
յայտնեց՝ թէ Պուէտը Բարիդէն դարձէն քիչ
ետքը կէս-յիմար ապրեցաւ . միայն՝ կրսեն՝ իր
երեկոյեան պտոյտներուն ատեն կըզգենուր իր
հին զուարթութիւնը : Ետ կախորժէր Բուզ-
կունճուքի ողիմպական հրուանդանէն ու Պիզ-
մարքի խմած պիտայէն : «Մէկ վայրկեան մը
աւելի ապրելու համար՝ ամբողջ ունեցածս
կուտամ, կը գոչէ ւզեր . պիտի ապրիմ մինչեւ
ՅՆ տարու, իմ ծնած տարիս ՅՆ ասրեկան
մեծ անճաւորութիւն մը մեռած է, ես ալ
պիտի ապրիմ մինչեւ ՅՆ տարիս .» և իր բժիշկ
աշակերտին դառնալով՝ «Անկէ անդին նայէ՛
կըրնամս ապրեցունել զիս» :

Բայց այդ ՅՆէն շատ առաջ հասաւ 1891ը :
Սիրտի հին հիւանդութիւն մը շատունց բոյն
դրած էր այդ կորովի մարմինին մէջ . հոկ-
տեմբեր ամսուն՝ իր սովորականին հակառակ՝
քանի մը օր իրարու վրայ պտոյտի չէր ելած,
իր նախնի աշակերներէն մէկ քանին մտա-

տանջութեան մէջ իյնալով՝ կերթան ափ կառ-
նեն սենեակին դուռը . կը բացուի , և կը տես-
նեն այդ խուցին հին շահապետը՝ պառկած
իր կարծր անկողինին վրայ , ուռեցած էին
ոտուքները , տագնապը բաւական ծանր էր :
կերթան Տօքթ . Ստեփան փաշան կը բերեն ,
որ կը հրամայէ շուտով փոխել սենեակը : կը
փոխադրեն դինքն իրր ակամայ՝ մօտաւոր
թաղ մը մաքրիկ սենեակ մը . քովն ալ կը
դնեն հսկող կին մը : Ըստ վկայութեան քանի
մը ծանօթներու՝ վեց ամիս կը խնամուի հոն
հոգածութեամբ մանուանդ Մանուկ և Նշան
Տ . Յակոբեան-Սերաստեան եղբայրներուն ,
որոնք կը սիրէր զաւակի պէս և որոնք ալ
դինքը սիրեր են հօր պէս , ու կերակրեր են
անուշեղէններով այդ դառնացած մարդը :
Այդ վեցամսեայ հիւանդութեան միջոցին՝ շատ
քիչ անգամ կարեւորութիւն տուեր է բժշ-
կական խորհուրդներու . ցուցեր է յոյսեր վե-
րակենդանանալու և այդ հաւատքով ալ քիչ
մը շատկէկ փախուցեր է գինին , և խաղալիկ
եղեր է նոյեան այլակերպութեանդ : Այս և
նման պարագաներ գործիս ընթացքին մէջ
չխնայեցինք հրապարակել՝ որպէս զի ընթեր-
ցողները կարենան ամէնակողմանի գաղափար
մը առնել իր վրայ , որուն նկարագիրն՝ սկիզ-
բէն վախճանն՝ անկարելի էր բովանդակել
մեզի մանրամասնապար . մե՛նք ալ ունինք մեր
ցաւերն ու պակասածները :

Մահուընէն երեք օր առաջ՝ վերջին տխուր
վճիռն արձակեր է Տօքթ. Թորգոմեանն . ու
ինք իր կամքովն Հաղորդուելով ալ՝ պատ-
րաստուեր է մեռնելու ոչ այնչափ վրդոված :
Մինչեւ վերջին օրերը ձեռքէ չէ ձգած նոր-
հայիին Ընդհանրականը , զոր պաշտած էր տր-
զայ հասակէն . հուսկ օրին ուզեր է տեսնել
իր բայական ծանօթներէն երկուքը , որոցմէ
մին հիւանդ էր նոյն միջոցին : Մեռնելէն քա-
նի մը ժամ առաջ ճակատը շփելով՝ բտեր է
իր կրտսեր աշակերտին իր ունայնութիւնն ու
նայնութեանցը . « Հո՛ւս , հո՛ւս մարգարիտի
պէս շարուած են գրուելիք և ըսուելիք ա՛յն-
պիսի բաներ , որ ո՛չ ըսուած են և ո՛չ ալ
պիտի ըսուին . եղևեմ նէ պիտի սրբագրեմ
բոլոր գրածներս : » Երանի թէ նորէն փո-
խադրէին իր սենեակը՝ մաքուր վիճակի փո-
խարկելով զայն . գէթ քիչ մը աւելի կայրէր :

Վերջին գիշերը՝ մինչեւ ժամը 1 հանդարտ
հսկու է մը ետեւ՝ աւանդուեր է ձիւնապիղ օր
մը ձիւնափառ հասակի մը մէջ : Իր աշակերտ-
ներն առաքինարար ու եռանդով հրատարա-
կեցին իր մահուան բօթն Սկիւտարի մէջ , և
պատրաստեցին բաւական վայելուչ յուղարկ
մը , որուն ներկայ էին իր ծերութեան բարե-
կամները , եկեղեցականներու մեծ մասը , ե-
րիտասարդ աշակերտներն ու ձեմարանի շրջա-
նէն մնացած գիտուն քահանայ մը և գիտուն
բժիշկ մը փաշայ :

Այսպէս՝ քառորդ դար մը Բարիզը սերտող Ակիւտարցին՝ մինչեւ վերջը չզատուեցաւ իր համեստ քաղաքէն . իր կեանքին վաստակագրելի երեկոյին՝ հո՛ն, Ակիւտարի մէջ, կարծես կը հասկընար իր բուն տունին մէջ երեկոյանալու գինն և քաղցրութիւնը : Ակիւտարի համար մոռցաւ շա՛տ բան, հոն ձգեց շա՛տ բան ու խօսք, ինչպէս ձգեց հոն իր 2000ի չափ մատեաններն ու հարիւր յիսուն օսկիի չափ դրամ : ⁽¹⁾

Հռովմայեցիի՛ մը շեշտով «Ակիւտարցի՛ ևմ» կը պոռար յաճախ իր նեղ օրերուն . Ակիւտարի՛ մէջ ապրեցաւ իմաստասէրի փառածածուկ կեանքն անյարդար, Ակիւտա՛րն էր իր Պարթենոպէն և Ակիւտա՛րն եղաւ իր հո՛ղ Պանթէոնը :

(1) Այդ դրամն ատենօք հանգանակած և իրեն տուած էին՝ հրատարակելու համար իր քանի մը ձեռագիրները : Եւ ինք իր կարօտութեանց մէջ անգամ չէր խորած զայն . մահուընէն ետե՛ գտեր են այդ դրամն իր սենեակին անկիւնը՝ գրուած քրջեայ ծրարի մը մէջ և կապուած ամպոսկի մը օտքին . . . Այնչա՛փ երեսը տուին այդ հանգանակութեան պարագան որ . . . . .

Վ Ե Ր Ջ Ա Ր Ա Ն

Ժամանակակից բանիրուն ծերերու և գրականութեան անգիր պատմութեան՝ այս առձեռն ու ի հարկէ հատակոտոր ստուերներուն աւելի խոր և հանրական գիծերն ալ՝ կարժէ՛ որ կցենք հոս իբրև վերջաբան :

Բացի վարժապետական ու բանասիրական իր կեանքէն ու արարքէն՝ Միսաքեան թուրքահայ գրագէտներուն գրեթէ միակն է՝ որ կըրցած է, դարուն երեք քառորդին մէջ, լըծորդել իր նեղ սահմանովն իսկ՝ իր արտակարգ անձին վրայ՝ հին ու նոր հայու նկարագիրն ու գաղափարները, անշո՛ւշտ ոչ սակաւ օճակերդաշնակութեամբ մը, զոր հարկաւոր կընէ իրերու հանրական ուղղութիւնը, անշուշտ դարձեալ ոչ սակաւ հոգեկան և մարմնական ճիգերով և զղջական այլայլութեամբք, զոր չենք կըրնար պատկերացունել ճշդիւ՝ վասն զի զուրկ ենք ալեւոր հոգիի մը խորերը մտնելու կարողութենէն, զո՛ւրկ նաև աւելի ներքին ու անընդհատ ծանօթութիւններէ, զորս ծածկելու կողմէն բաւական ճարտա՛ր ալ եր ինք :

Որչափ կըրցած ենք կշռադասել՝ իր հան-
րական նկարագիրովն և ի՛ր իսկ գիտակից
անձնախօսութեամբը՝ կը գտնենք զինքն իբրև
բանաստեղծ-փիլիսոփայ մը՝ իր ապրած շրջա-
վայրերուն և ժամանակներուն ներած չափով ։
Իբրև բանաստեղծ՝ չէ՛ր պակսեր իրեն ևռանդ
ու տաղանդ , բայց կը պակսէր տիրապէս հան-
ճա՛ր ըսուած սուր հոգետեսութիւնը . կամ
թէ՛ շունք՝ իր գրարտեան հին կաղապարին
ու յանդամուլիկ ձեւերուն մէջ՝ կընկրկէր ու
կը խափանուէր հոգիի այդ աղամանդեայ
հանգամանքն հատու , որ ընդհանրապէս հաշտ
չէ՛ արուեստի հետ : Տաղաչափական արուես-
տին մէջ՝ քիչերը կրցնան համեմատուիլ իր
հետ 19րդ դարու նախնեաց լեզուով գրող
քերթողներէն . իր ամէնէն հարեւանցիկ սա-
ղերն իսկ ունին միշտ՝ լեզուի կողմէն՝ սու-
նական ներդաշնակութիւն մը և՛ ձեւի կող-
մէն՝ Ճիողդոյի (O)¹ ին արագ ու սահուն
ոլորքը :

Ինք Հ. Արսէն Բագրատունին ու Հ.
նյուսարդ Հիւրմիւզ անգամ՝ ետ կը մնան իր-
մէն ճկունութեան յանգի ճոխութեան ու
մերթ իմաստի լիութեանց մասերուն մէջ :

(¹) Ճիողդոյ մեծանուն նկարիչ իտալացի՝ որ ինքնեկ
ճշգրտագութեան վայրկեանի մը՝ մէ՛կ զիծով յանկարծ զը-
տած էր կլորակ մը յաւիտենապէս ճշգրտուոր քան կար-
կինով քաշուածը , որ և առի՞ժ տուաւ ճիողդոյի (O)ին
պէս կլորս առածին :

Ունի՛ ոտանաւորներ, որ Հ. Արսէնեան
 օւժգնութիւնն և Հ. Եղուարդեան փափուկ
 ներդաշնակութիւնը միալուծ կը ներկայացու-
 նեն բնական ծանրութեամբ, մանաւանդ ա-
 նոնք որ Ֆրանսայի մէջ գրուած են. ու ա-
 սո՛նց մէջ է՝ որ կը տիրէ զուարթ պերճու-
 թիւն մը, ինչպէս դարձեալ Ֆրանսայի ար-
 ձակ գրուածներուն մէ՛ջ է՝ որ կը ցոլայ յրա-
 տակ և ճարտարախօս բարձրութիւն մը :

Իսկ իբրև փիլիսոփայ՝ աւելի քան կար-
 ծիքով կըրնանք ըսել որ ինք, իր քանի մը
 արձակներուն մէջ շողացուցած տրա արանա-
 կան ու իմաստասիրական նրբութիւններէն
 զատ, շո՛նէր դրարար ու տեսարար յատուկ
 փիլիսոփայութիւն մը : Իր փիլիսոփայութիւնն
 աւելի գործնական՝ այսինքն իր վարած ա-
 զատ ու անյարդար կեանքին մէջն էր, ուր
 շնականէ բաւական տարբեր թիթեւ անհո-
 գութիւն և պասիւճից անտեսութիւն մը կե-
 րեւէր՝ իր ամուրիական անմաքրութեամբն
 և արտակարգութեամբ : Մտերիմ խօսակ-
 ցութեանը մէջ ալ՝ յաճախ կը շողացունէր
 այդ երանելի փիլիսոփայութեան կծու կա-
 տակներն ու հնարաբանութիւնները, որ կը
 ցոլացունէին հին Պոլսահայերուն հանճարը՝ մա-
 տենագէտ և Ֆրանսիկ փայլով մը օծուած :
 Իր արձակներուն մէջ եւս շատ անգ կերեւէին
 այդ դառն իմաստասիրութեան պսոտ հեռ-

քը՝ խառնուած յաճախ անձնագոլութեամբ ,
այլ ո՛չ անապարծութեամբ , ընկճող տրամա-
բանութեամբ և հարատահարող ճարտարխօ-
տութեամբ : Իրեն շատ մօտ սպրողներն ու իր
հինաւուրց վարպետութեանց ծանօթուտը
խորագիտօրէն նշմարողները՝ չէին տեսներ ալ
իր վրայ՝ ոչ իր ապրած շրջավայրերուն խո-
րե՛րը խորութիւն խելքի , ո՛չ իր հիւսած ար-
ձակներուն և ոտանաւորներուն տեսական
բարձունքն ալ՝ բարձրութիւն միտքի . թերևս
հա՛րկ ալ էր այսպէս ըլլալ . արտակարգ մար-
դաց մեծութիւնը կամ բարձրութիւնն իբրև
միշտ աննշմարելի եղած է անոնց , որ կապ-
ւին շատ մօտերը : Այլ կայի՛ն համակիր ու
միամիտ թափանցողներ ալ՝ թէ ինք մասամբ
մը առած էր , չգիտենք ե՛րբը , հոգեբանական
դժուարիմաց պատահումով մը կամ տծան-
ցարար ընթերցումի միջոցով՝ այն ներշնչական
յայտյանդիմանութիւնը (intuition) , որ բը-
նութիւնը պահած է զինքը սիրող ամէն մար-
դոց և որուն սեւեռած էր իրե՛ն ալ միտքին
լարուածը : Իր Բափռը կարդացողները կըր-
նան կռահել զայդ :

Բայց այդ լարուածը՝ ներգործութեամբ
իր այլայլիկ ընաւորութեան ու սիրայած թը-
ռիչներուն՝ չէ՛ր նաեւ պիտք եղածին չափ
հարուստ և հաստատ , այլ ստէպ ենթակայ էր
բանաստեղծական անկայ թեթեւութեան մը :

Հոգեբանական այդ ազնիւ սեւեռումը, որուն վրայ մահացուններէն շատ քիչերուն տրուած է անխախտ և անաղտ մնալ, յաճախ տեղի կուտար իր զուարթ բնաւորութեան լծորդ դիպքբանական պատրաստից հաստատաշարումի մը և վարժապետական հին կողմնահայեցութեանց, որ զոյգ չեն երթար լո՛ւրջ ազնուակա՛ն և կորովի՛ գաղափարներու: Անոր համար իր սկզբունքն և գաղափարները, ընտի՛ր տեսակի մասին ու առա՛տ քանակով, չէին խարսխած ու անայլայլ, անոր համար մի՛շտ իր ետեւէն երթալը կը բերէր անխորճներուն ծանր տոյժ մը. անոր համար ալ վերջերը չկրրցաւ դիմանալ, և յանձնառու եղաւ այնպիսի պզտիկութեանց, զոր կը դատապարտէր կամ դատապարտել կը յուցընէր առաջ. անոր համար դարձեալ՝ իր նեճոռածներն ալ աւելի՛ անձնական վրէժի քան գաղափարի յառաջդիմութեան թելադրութեամբը կըլլային, և նեճոռողները կը զսուէին մասնական նկատումներու. անոր համար նաեւ չէ՛ կրրցած գլուխ կենալ ո՛չ մէկ մեծ գործի և չէ՛ ձգած գրեթէ ո՛չ մէկ գլուխ գործոյ: Իր ամուրիութիւնն և անոր հետեւորդ աստանդութիւններն ալ՝ կըրնանք ստոնց դիխաւոր պատճառներն համարել:

Բարքի կողմէ ալ՝ կցիլ պահպանողականութիւն մը դը՛րսապէս աւ թեթեւ ազատու-

Թիւն մը տե'սապէս՝ կը յօրինէին զինքն (որպէս զի այսպէս բունք) հակառակ անձներու քիւնն մը . և իր անուրանալի բունն արժանիքն այ տղա՛յ նախանձոտութեամբ և , ըսե'նք , սո'ւր խատութեամբ մը կանհամէր : Նուաղեա՛լ բանաստեղծութեամբ թո՛յլ զուարճարանութեամբ և անսեղի՛ օրինասիրութեամբ շաղուռած ծերութիւն մը , որ հակայի՛ ճիգերով կաշխատէր տակաւին խաղաղ երիտասարդութեան խաղերը , շատերուն խրատցիչ ըրաւ իր սքողեալ վաղեմի ինքնութիւնն և շատերէն ալ համարուեցաւ աննպատակ ու անիմաստ ապրող մը . որով կարողներէն անօգնական՝ անաւարտ ձգեց գրեթէ իր ամէն ձեռագիրները , ու չկրցաւ իմաստութեամբ աւարտել իմաստութեա՛մբ մը ապրած կեանքը : Վկա՛յ են ասոր իր վերջին աշակերտներուն և բարեկամներուն աւանդած ներհակ ու անհաշտ գաղտնիարները , ու իր ձգած բազմաթիւ ձեռագիրներուն անյար կցկտուր կոյտը , որոց մէջէն արիադնեան թելո՛վ ալ չեա կըրնար ելնել : Չենք կրնար ճշգրտիւ դատել թէ ո՛վ էր այդ ձախողակներուն պատճառ . ի՞նք թէ զինքն այնպէս լքուն վերջալոյսի մը մէջ սուղողները : Սա կրնանք յայտնել վրասահարար՝ որ Միսաքեան Պոլիս գալէն ետև ունեցաւ մեծ անկում մը , կամ բնական օրէնքով կամ իր շուրջի հնարագործութեանց պատճառով :

Գիտակից թէպէտև իր հին կորովին համ-
բաւին և հմտութեանց՝ լաւ կրնէր, սակայն,
եթէ յարատուելով արուեստակցական ազնու-
ութեան մը մէջ՝ անխնայ շղատափեալէր իր-
մէն անժառանգները. քիչ մը հաշտ երթար
իր նմաններուն հետ, մէկդի դնէր քէնն ու
ոխը տղայական և քիչ մըն ալ աննախանձ ու
խնայող սկիզբներով վարուէր յեանորդներուն
և կոյր սիրով իրեն հետևողներուն հետ :

Մայրայեղ բարեկամութեան ու ատելու-
թեան մէջ՝ կարծես կապրէին իր ներսը շատ
տեսակ մարդիկ. երկիւղած մարդը, մերթ-
հանդարտ և յաճախ անհանդարտ ու ամենի
մարդը. քիչով լուրջ մարդը շատով կատա-
կաքան մարդուն դէմ և արամաքանող մարդն
հաւասարապէս երեւակայողին քովը : Եւ յայտն՝
գրեթէ իր բովանդակ կատարելութեան մէջ՝
սպրած է խիզա՛խ երիտասարդութեան մը
ներհակ գնացքովն և յեղյեղուկ ձեռնարկնե-
րով, մերթ բաւական ալ հեռու այն լուրջ
կեդրոնէն, որ խարխախն է ծանր ու ակադե-
մական նկարագիրներու :

Այլ ըսե՛նք վերջին բառն ալ : Երեք չորս
ակադեմական ունէինք, ի՛նք ալ մէկն էր
անոնցմէ. թերեւս շատ անաչառութեամբ
դատեցինք զինքն՝ իր իսկ անաչառ քննասի-
րութեան համեմատ. մեր ծանօթութեանց
տեսակէտէն ա՛յսչափ կըրցանք կշռել :

Մնացածը՝ թող ըսեն ու կշռեն անո՛նք,
որ կը ճանչնային զինքն ուրիշ չատ կողմերով
ալ և որ ունին աւելի լայն սիրտ մը և լայն
պարագաներ :

Տ Պ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Կ Ա Ր Ե Ի Ո Ր

ՎՐԻՊԱԿՔ

ՈՒՂԴԵԱԼՔ

Էջ թող

8, 11,	Գէորգ Միւհէնտիսեան	Յովհաննէս Միւհէնտիսեան
11, 27,	պարմանք	պարծանք
29, 10,	բարձրաքանչ	բարձրագանչ
29, 15,	խաչարաղխաւ	խաչարաշխաւ
34, 6,	տուած էին	տուած էր
37, 8,	փետեւետեալ	փերեւետեալ
42, 8,	կրնանք	կըրնանք
46, 8,	Պուէտէն	Պուէտին
48, 14,	ուղեկիցներովն,	ուղեկիցներովը,
51, 11,	ի բերան ի բերան,	բերան ի բերան
51, 24,	ճետը	ճետըն
61, 5,	դատաւորին	դատարանին
69, 13,	ի լռութիւն	ի լրութիւն
69, 21,	զմտաւ	ըզմըտաւ
70, 1,	բժիշկին	բժշկին
71, 4,	ձկունան խորովիցիմք	ըզձկունս խորովիցեմք
71, 19,	ի՛ւ	իւր
74, 3,	յարեգզերի	յարեգզերի
95, 2,	պէս.	պէս՝

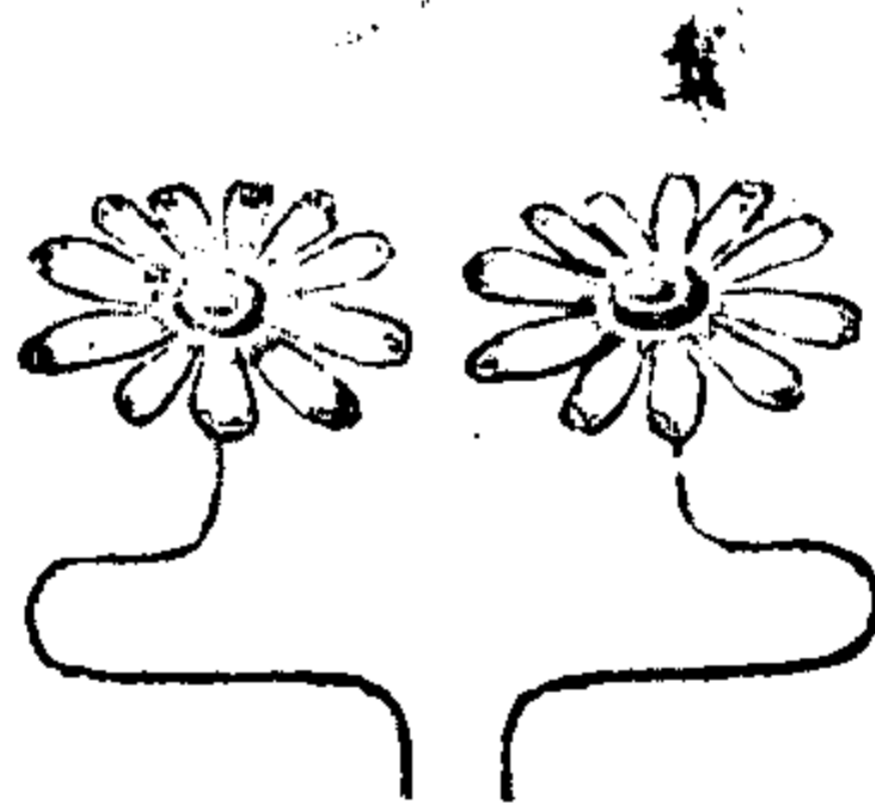

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

	ՂրԵ.
Ա. Հուզոնի Փոսկոշեայ գերեզմանի. Թրգմ. սպոծ.	5
Բ. Դաստիարակոչքիւն Արեւոյրի. Թարգմ.	10
Գ. Արեւոյրի, իննեակ իմաստասիրական	» 5
Դ. Հին օրեր ու այդ օրերու մեծասունիք	» 5
Ե. Արեւոյրի յերուսաղեմ	10
Զ. Հին օրեր եւ թ. Գ. Ընթացք	7 1/2
Է. » » » Յովհ. Տերոյեան (ընդ մամուլ)	—

Գին 7 1/2 ղրԵ.

معارف نظارت جلیله سنک ۱۲۱ نومرولی و فی ۲۲ نیسان
 ۳۲۲ تاریخلور خستنامه سبله طبع اولمشدر